ИТТИПАК ئىتتىپاق

Республиканская общественно-политическая газета Общества уйгуров Кыргызской Республики «Иттипак»

...قىرغىزىستان ئۇيغۇرلىرى «ئىتتىپاق» جەمئىيىتىنىڭ ئاممىۋى - سىياسى گېزىتى

Газета издается [illegible] марта 1994 года

№7 (134) 2006 год

Правительствам США и Албании

На протяжении столетий уйгуры, борясь против китайского господства, терпят поражения и испытывают бесконечные унижения. Светлая мечта народа о независимости, его стремление иметь свое национальное государство, низводятся КНР до пресловутых измышлений типа экстремизм, сепаратизм и религиозный фанатизм.

Значение Восточного Туркестана (Синьцзян-Уйгурский автономный район) для современного Китая очевидно. Он обеспечивает КНР доступ в Центральную и Южную Азию. Это очень важно для установления гегемонии Китая в этом регионе. Однако важно и то, что вся державная мощь Китая опирается на неисчислимые богатства недр автономного района.

И поэтому КНР не хочет упускать этот лакомый кусок, пускает в ход и силу, и подкуп, и лесть, и клевету. Однако в Китае ведется позорная дискриминация уйгуров и других народов, результатом чего являются межнациональные конфликты и различного рода столкновения вплоть до открытой борьбы за свободу. И борьба уйгуров должна быть оправдана. Это – национально-освободительная борьба.

Понятно, Китаю нужен Восточный Туркестан без уйгуров. И поэтому надо их уничтожать, дискредитировать их борьбу, пресекать все устремления к независимости.

И здесь, на фоне постоянных предательстве интересов уйгуров со стороны даже тюркских государств, решение Госдепартамента США не выдавать уйгуров - узников Гуантаномо китайским палачам является и проявлением милосердия, и актом благородства и гуманизма. А согласие правительства Албании дать пятерым из них политическое убежище и отказ выдавать их Китаю также является в высшей степени делом благородным.

Мы, уйгурские патриоты, признательны великому американскому народу, в той же мере мы признательны и другому великому народу – албанскому народу, за их готовность соблюдать основные права человека, за их солидарность со справедливой борьбой уйгурского народа.

Американский и Албанский народы, презрев любые угрозы Китая, доказали, что они служат делу справедливости, демократии и мира. И мы благодарны им, и всегда будем верными друзьями этих великих народов.

Патриоты Восточного Туркестана (Уйгурстана)

ПӘЛӘК ШАҺИ

Пүткүл дунияни һәйран қалдурған мәшһур даваз Адил Һошур билән сөһбәт

1-июнь Алмута шәһириниң Мәркизий стадиониға он миңдин ошуқ адәм жиғилди. Мәркизий дарвазидин кирип, тамашибинларниң нәқ алдиға келип тохтиған узун ақ лимузиндин миллий кийимдики, оттура бойлуқ қарикумчақ жигит чиқип, қолини көксигә қоюп, баш егип көпчиликкә салам қилди. Тамашибинлар уни орунлиридин туруп, гүлдүрлигән алқишлар билән қарши алди. Бу исми аләмгә мәшһур даваз уйғур жигити – Адил Һошур еди.

Уйғурларниң төрт пәри қиздин тәркип тапқан яш «Ләйли» топи, Қ. Ғожамияров камидики жумһурийәтлик Уйғур театриниң артистлири – Қазақстанниң хизмәт көрсәткән артисти Марат Мәмәтбақиев, «Сада» ансамблиниң нахшичи Дильбәр Бурһанова һәм «Рухсарә» ансамблиниң уссулчилири ижрасида нахша-уссуллар яңриди. Шуниңдин кейин пүткүл стадионни чаң кәлтүргән карнай-сүрнәй, дапнағра садаси яңриди. Адил Һошур стадионниң чимәнзарлиғиға егизлиги 21 метр вә 45 градуслуқ янтулуқта тартилған ағамча йол билән көтирилип, һүнирини көрситишкә башлиди. Маһир даваз қолидики тәңпуңлуқ сақлаш тайиғи билән алдичә, кәйничә маңди. Көзи бағланған һалда, путиға япилақ қәләй тәхсиләрни кийивелип, орундуққа чеқивелип, бир чақлиқ велосипедқа минивелип, өз һүнирини намайиш қилди. Униң барлиқ һәрикитиниң сақлиниш бәлбеғисиз әмәлгә ашурулғанлиғи һәммини һәйран қалдурди. Адил көпчиликни өзигә мәһлия қиливатқанлиғи шунчиликки, стадионда «Яша!», «Оғул бала!», «Атаң сени оғул дәп тапқан!» дегән авазлар, гүлдүрлигән чавақлар садаси яңрап турди. Адил 40 минутлуқ көрситишни тамамлап, йәргә чүшкәндә, тамашибинлар уни қучақлап, сөйүп, гүлдәстиләр тутти. Биз мәшһур даваз Адил Һошурни наһайити тәсликтә мухлислиридин ажритивелип, сөһбәтлишиш пурситигә егә болдуқ.

- Адил ука, Алмутидин алған тәсиратлириңиз қандағирақ?

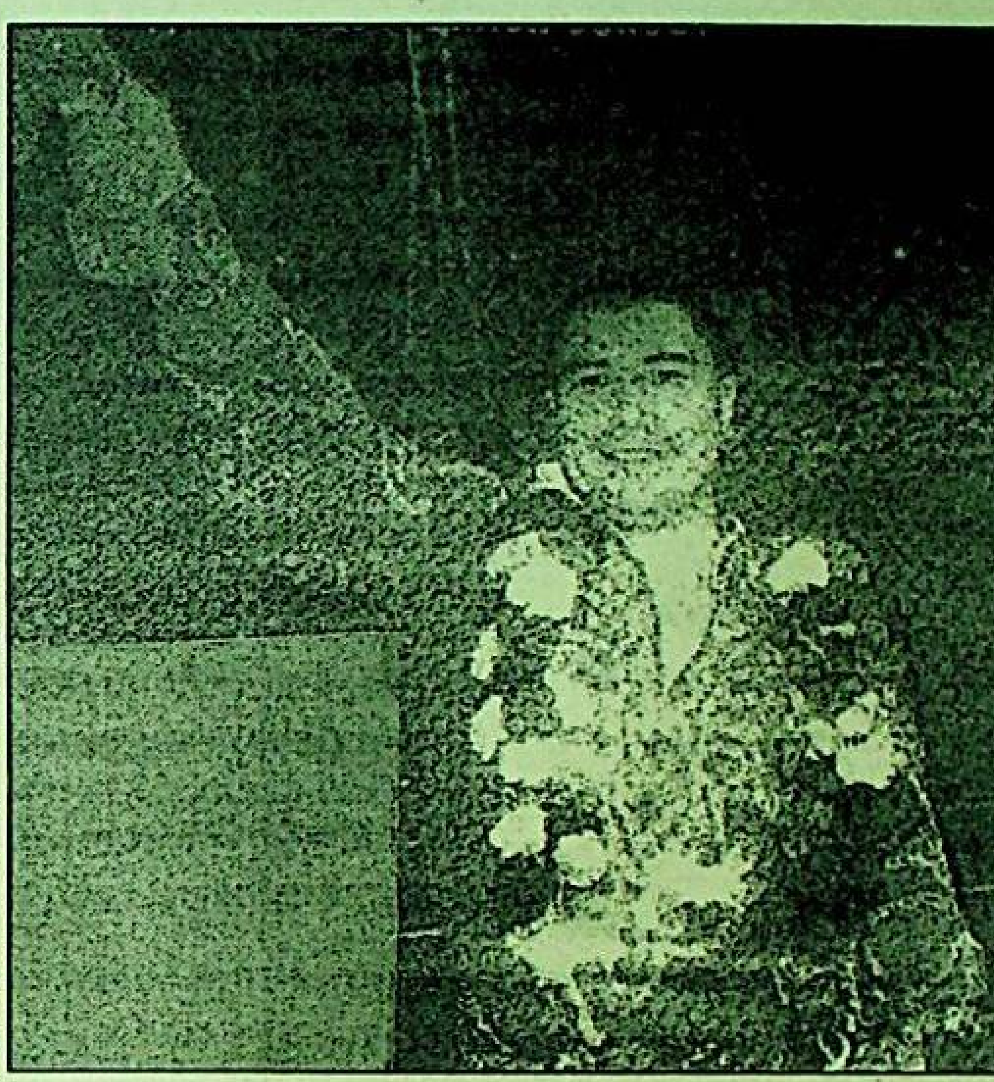

- Аламәт. Қазақстанлиқ мухлислиримниң, жүмлидин өзәмниң уйғурлиримниң мени дағдуғилиқ наһайити сәмимий, иллиқ қарши алғанлиғидин бәк хурсәнт болдум.

- Бизму сизниң бу тәвәләргә қәдәм тәшрип қилғиниңизға миннәтдармиз...

- Мениң әзәлдинла Қазақстан диярида һүниримни көрситиш арминим бар еди. Бу арзуюм мана мошу қетим тижарәтчи достум Ержан Кулибаевниң тәкливи түпәйли рояпқа чиқти. Шуңлашқиму пурсәттин пайдилинип, униңға чәксиз миннәтдарлиғимни изһар қилмақчимән. Бизниң Қазақстанға болған дәсләпки сәпиримиз Чимкәнттин башланди. Бу шәһәрдә икки күн һүниримни көрсәттим. Йәрлик һакимийәт вәкиллири билән биллә чимкәнтлик тижарәтчи Ярмәһәммәт Искәндәров, Жәнубий Қазақстан вилайәтлик Уйғур мәдәнийәт мәркизиниң рәиси Сетивалди сәлимов рәһбәрлигидики уйғур қериндашлиримменi қизғин қарши елип, тәшкилий мәсилиләрни өз қәрәлидә уюштуруп бәрди.

- Сизниң бу кәдимиңизгә алмутилиқ уйғурларму бәк хошал болди...

- Болупму қазақстанлиқ уйғурлар мениң роһимни асман пәләк көтирип, техиму чоң пәллиләргә, утуқларға дәвәт қилди.

- Давазлиқ һүнәрниң сизгә наһайити чоң шан-шөһрәт, ғалибийәт елип кәлгәнлиги бизгә мәлум. Сиз бу саһаға тәсддипи келип қалдиңизму яки ата-аниңиздин мирас болуп өткән һүнәрму?

- Умумән, уйғур давазлиғиниң тарихи наһайити узун. У буниңдин икки миң жил илгири вужутқа кәлгән. Бизниң әвлаттa мениң алтинчи бовам Һебибулла һажим бу һүнәргә дәсләп тутуш қилған екән. Уни кейинки ата-бовилирим давамлаштурған. Һазир мән, шундақла мениң қизлирим – 11 яшлиқ Адиләм билән 6 яшлиқ Аидәм ата кәспимизгә садиқ болуп келиватимиз. Кәнжә қизим Абидә техи кичик – сәккиз айлиқ. Униңму мошу йол билән маңидиғиниға ишәнчим камил. Сиз сориғичә жавап бериветәй – аялим Ибагүл давазлиқ билән шуғулланмайду. Кәспи бойичә - муәллим. Ейтмақчи, қизлирим һазирчә 8 метр егизликтә, узунлуғи 50 метр келидиған ағамча үстидә һүнәр көрситип жүриду. Үчимиз бир болуп, Автоном районимиз даирисидә вә униң сиртида нурғун қетим оюн көрсәттуқ.

- Чәт әлләрдә көп болғансиз?

- Америка Қошма Штатлирида, Канадида, Японийдә вә башқиму бир қатар мәмликәтләрдә болдум. Он төрт яшқичә Хитайниң барлиқ тәвәлирини арилап чиқтим десәмму болиду. Чәт әлликләрниң көзигә дәсләп 1997-жили Америкида чүштүм. Йәни шу жили биринчи қетим Гиннесниң рекордлар китавиға кирдим. Икки тағ арисиға – егизлиги 402 метр, узунлуғи 646 метр келидиған мусапигә тартилған ағамча үстидә америкилиқ кәсипдишим Кочи Райн билән мусабиқиләштуқ. У бу арилиқни 53 минут 10 секундта, һә мән болсам, 13 минут 48 секундта бесип өттүм. Әйнә шуниңдин буян мени дуния хәлқи тонушқа башлиди.

Ахири 2-бәттә

ПӘЛӘК ШАҺИ

Пүткүл дунияни һәйран қалдурған мәшһур даваз Адил Һошур билән сөһбәт

Ахири. Беши 1-бәттә

- Ахирқи көрсәткүчиңиз қандақ болди?

- Ахирқи қетим Хитайниң ичкирисидики Цюэн тәвәсидики тағда һүнәр көрсәттим. Егизлиги 666 метр, узунлуғи 580 метрға тартилған ағамча үстидә көзүм бағлағлиқ һаләттә меңип өттүм.

- Давазлиқ һүнириңизни нәччә йешиңизда башлиған?

- Он йешимда. Дәсләп бир, кейин икки, андин үч метрлиқ егизликләрдә меңип үгәндим. Маһаритим ашқансири пәйдинпәй ағамчиниң узунлиғиму, егизликму көтирилишкә башлиди. Бара-бара арқан үстидә меңиш биләнла чәклинип қалмай, егизликтә һәр хил һүнәрлиримни көрситишкә кириштим. Он алтә яш вақтимда ағамча үстигә бир чақлиқ велосипедни дәсләп елип чиққан мән болдум. Бир қетим велосипед йәргә чүшүп кәтти. Амма мән ағамча үстидә қалдим.

- Өзиңизниң ағамчидин ғулиған пәйтлириңиз болдиму?

- Болди. У күн һелиму ядимда. 1991-жили 1-июльда, йәни туғулған күнүмдә Шанхайда 21 метрлиқ егизликтин ғулап кәттим. Ағириқханиға елип барди. Рентген шолиси арқилиқ мениң әзайимниң 17 йеридин сунуқ тапти. Дохтурлар мениң давазлиқ кәспимни давамлаштуралмайдиғанлиғимни ейтти. Бирақ мән уларниң сөзлиригә ишәнмидим. Чүнки мән һаятимни дасиз задила тәсәввур қилалматтим. Қисқиси, бир жиллиқ тәнәпустин кейин өзәмни оңшавелип, сөйүмлүк егизлигимгә қайтидин көтирилдим. Шуниңдин бәш жил өтүп, Гиннессниң рекордлар китавиға кирдим. Әң хәтәрлик жүрүшүм, 2000-жили Хунән өлкисидә йүз бәрди: у күни һава райи наһайити қолайсиз еди. Боран-чапқундин көзүмни ачалмай қалдим. Туман бесип кәткәчкә, ағамчиму түзүккинә көрүнмәтти. Шундиму бәрдашлиқ берип, 436 метр егизликтики 1399 матр мусапини 52 минутта бесип өттүм.

- Ағамча үстидә узақ вақит меңиш бойичиму дунияда сизниң алдиңизға өтидиған адәм йоқ, дейишиду. Шу растиму?

- Мән Бежин тәвәсидә егизлиги 35 метр, узунлуғи 420 метрға тартилған ағамча үстидә 25 күн өз өйүмдә яшиғандәк яшидим. Йәни, шу йәрдә йетипқопуп, ғизалинип, китап оқуп дегәндәк. Зерикип қалсам, у яқбу яққа қозғилип койимән. Ахирқи күни убданла ичим пушса керәк, әтималим ағамча үстидә тохтимастин 9 саат 20 минут меңиптимән. Авуштуридиған кийим-кечигимни, йемәк-ичмигимни маңа йәткүзүп турди. Қисқиси 25 күн ичидә мән һәр хил тәбиәт һадислирини – қуяшниң иссиқ тәптиниму, ямғур билән жудун-чапқунниң қәғишлигиниму көрдүм. Һәммисигә бәрдашлиқ берип, ахири көзлигән мәхситимгә йәттим.

- Бу ейтқанлириңиз көз билән көрмигән адәмгә ривайәт-чөчәкләрдәкла билиниду. Умумән, уйғур давазлиғи бойичә сизни пир тутуп, изиңизни бесип келиватқан яшлиримиз барму?

- Әлвәттә, бар. Мениң Абдусаттар, Әзиз, Һосман, Айшәмгүл, Абләһәт, Мәрһаба қатарлиқ талантлиқ шагиртлирим бир қатар утуқларға қол йәткүзүп, мувапиқийәт қазанди. Уларниң мән йетәлмигән утуқларға, мән чиқалмиған чоққиларға қол йәткүзәләйдимғанлиғиға ишәнчим камил. Умумән, ахирқи жилларда уйғур давазлиғи хелила убдан тәрәққий әтти. Илгири атабовилиримиз қилалмиған ишларни биз бәжа кәлтүрдуқ. Әнди бизниң қолимиздин кәлмигинини кәлгүси әвлат әмәлгә ашуриду, дәп ойлаймән.

- Илаһим, шундақ болғай. Бу сизниң Қазақстанға қилған ахирқи сәпириңиз болмиса керәк. Биз билән йенип көрүшидиған оюңиз барму?

- Алла несип қилса, бийил сәккизинчи айниң ахири йәнә Алмутиға келип, даңлиқ Медев әтрапида һүнәр көрситиш нийитим бар. Шу чағда силәр билән йәнә бир қетим үз көрүшәрмиз, дәп ойлаймән.

- Сөһбитиңизгә рәхмәт. Техиму чоң утуқларға йетишиңизгә тиләкдашлиқ билдүримиз.

Сөһбәтләшкән
Ершат Әсмәтов

Хитай Тарим ойманлиқида нефть- тәбиий газ ечишта чәтъәл ширкәтлиригә тунжи қәтим ишик ачти

Хитай һөкүмити һазир Тарим ойманлиқидики нефть вә тәбиий газ байлиқлирини техиму көп ечиш үчүн чәтъәл ширкәтлиригә ишикини кәң ачти. Бундақ шәкил буниңдин бурун көрүлүп бақмиған еди. Америка авази радиосиниң хәвәр қилишичә, Хитай нефть- тәбиий газ ширкити гуруһи 7-айниң 14-күни, өзи Тарим ойманлиқида контрол қилип туруватқан 9 қедириш районидики 110 миң квадрат километр даирә ичидә нефть вә тәбиий газ бурғилашқа чәтъәл нефть – тәбиий газ ширкәтлирини тәклип қилидиғанлиқини билдүргән.

Хәвәрдә баян қилишичә, Хитай нефть – тәбиий газ ширкити гуруһи Тарим ойманлиқиниң юқури еқин районлириға 1980- жиллардин башлап чәтъәлдин мәбләғ елип келишкә башлап, 46 чәтъәл ширкитидин 1 миллиард 400 миллион америка доллирлиқ мәбләғ қобул қилған еди. Бу қетим Хитай Тарим ойманлиқида нефть вә тәбиий газ бурғилаш үчүн чәтъәл ширкәтлиригә ишик ечивәтиштә қоллинидиған мәхсулатларға игидарчилиқ қилиш модели нисбәт бойичә бөлүшүш тохтамы түзүштин ибарәт болидикән. Һазир хәлқарада бир қисим нефть-тәбиий газ ширкәтлири бу шәкилгә қизиқмақта.

ШТИМ

Черногория мустәқил болди

Илгәрки Югославияниң мустәқил дөләтләргә бөлүнүши әмәлиятта аяқлашти – болуп өткән референдумда Черногория Сербиядин бөлүнүш тәрәпдари екәнлигини изһар қилди.

Һазирчә Черногория Жумһурийтиниң премьер-министри вә мустәқиллиқ һәрикитиниң тәшәббускари Мило Джуканович референдумниң алдин-ала йәкүнини елан қилди. Униңға бенаән, черногория аһалисиниң 55,5 пайизи Сербиядин бөлүнүш тәрәпдари. Һазирниң өзидә бюллетеньларниң 99 пайизи һесапланди вә мустәқиллиқ тәрәпдарлири билән униң~га қарши аваз бәргәнләрниң оттурисидики пәриқ 45 миң авазни тәшкил қилди. Әнди премьерниң пикиричә, бу көрсәткүч мустәқиллиқ тәрәпдарлириниң ғалибийитини чоқум капаләтләндүриду. Йәнә шу алдин-ала елан қилинған мәлуматларға қариғанда, аваз беришкә аһалиниң 87 пайизи қатнашқан.

«Уйғур авази»

بىشكېكتىكى نارازىلىق نامايىشى

يېقىندا ئامېرىكا ئۇيغۇر بىرلەشمىسىنىڭ رەئىسى رابىيە قادىر پەرزەنتلىرىنىڭ ش ئۇ ئاردا خىتاي ساقچىلىرى تەرىپىدىن قاماققا ئېلىنغانلىقى، شۇنىڭدەك كانادا پۇخراسى ھۈسەنجان جېلىلنى ئۆزبېكىستان دائىرىلىرى تەرىپىدىن قانۇنسىز خىتايغا تاپشۇرۇپ بەرگەنلىكى مۇناسىۋىتى بىلەن قىرغىزىستاندىكى ئىنسان ھەقلىرىنى ھىمايە قىلىش «دېموكراتىيە» تەشكىلاتى، قىرغىزىستاندىكى ئىنسان ھوقۇقىنى قوغداش كومىتېتى ۋە «قىلىم شامى» فوندى تەشكىلاتلىرىنىڭ ئۇيۇشتۇرۇشى بىلەن 2006-يىلى 5-ئىيۇل كۈنى خىتاينىڭ قىرغىزىستاندىكى باش ئەلچىخانىسى ئالدىدا نارازىلىق نامايىشى ئۆتكۈزۈلۈپ، ئۇنىڭغا ھوقۇق قوغدىغۇچىلار، ئۇيغۇر جامائەت

ۋەكىللىرى ۋە ھۈسەنجاننىڭ ئايالى كامىلەنىڭ ئۇرۇق تۇققانلىرىدىن بولۇپ ئونلىغان ئادەم قاتناشتى. شۇنداقلا، بۇ نامايىشقا چەتئەل ۋە يەرلىك ئاممىۋى ئاخبارات ۋاستىلىرى مۇخبىرلىرى «جۇملىدىن «پىرامىدا»، «ن ت س» ۋە «ك ئۇ ئورت» تېلېۋىدېنىيەلىرى بىلەن «ئازاتلىق»، «ب ب س»، «فرانس-پرېسس»، «نېمىس دولقۇنى» مۇخبىرلىرى كېلىپ، سۈرەتلەر ۋە كامېرلارغا چۈشۈرۈپ، ئىنتېرۋيۇلار ئالدى، ھەمدە تېز ئارىدا جۇمھۇرىيەت بويىچە ۋە پۈتۈن دۇنياغا ئاڭلاتتى ھەم كۆرسەتتى.

نامايىشچىلار «رابىيە خانىم پەرزەنتلىرى قاھھار، ئابلىكىم، ئالىم ۋە روشەنگۈل ئابدۇرېھىملار ئازات قىلىنسۇن!»، «بېگۇنا كانادا پۇخراسى ھۈسەنجان جېلىل شەرتسىز قويۇپ بېرىلسۇن!»، «ش ئۇ ئاردا ھېچ قانداق ئەيىبسىز تۈرمىلەردە ئازابلىنىۋاتقان توختى تۇنىياز، نۇرمۇھەممەت ياسىن، ئەيسا ھۈسەيىن، ئابدۇغېنى قاتارلىق دىسسىدېنتلار (ھوقۇق قوغدىغۇچىلار) تۈرمىدىن بوشىتىلسۇن!»، «ئۇيغۇرستانغا مۇستەقىللىق!»، «خىتايلار ئۇيغۇرستاندىن چىقىپ كەتسۇن!»، «ش ئۇ ئارغا ئاممىۋى خىتاي كۆچۈرۈپ كېلىش توختىتىلسۇن!»، «بارلىق ئۇيغۇر سىياسىي مەھبۇسلار ئازات قىلىنسۇن!»، «تۇغۇت چەكلەش توختىتىلسۇن!»، «ش ئۇ ئاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىنسان ھەقلىرىنى قاتتىق دەپسەندە قىلىش توختىتىلسۇن!» دېگەنگە ئوخشاش شۇئارلار جاراڭلىق ئاۋاز بىلەن توۋلاندى. نامايىش جەريانىدىكى پۈتۈن كۆرۈنۈش رادىئو ۋە تېلېكامېرا ئارقىلىق دۇنياغا دەرھال تارقىتىلدى.

نامايىش قاتناشچىلىرى ۋە شۇنداقلا «دېموكراتىيە تەشكىلاتى رەئىسى، تەجرىبىلىك يۇرىست تۇرسۇن ئىسلام چەتئەللىك ۋە يەرلىك مۇخبىرلارنىڭ سوئاللىرىغا جاۋاپ بەردى. نامايىش ئاخىرىدا مەزكۇر تەشكىلات ۋە ئۇيغۇر جامائەت ۋەكىللىرى نامىدىن خىتاي رەئىسى خۇ جىنتاۋ نامىغا يېزىلغان نارازىلىق خەت خىتاي ئەلچىخانىسىغا تاپشۇرۇلدى. شۇنداقلا ب م ت باش كاتىبى كوفى ئانانغا يېزىلغان مۇراجىئەت بىشكېكتىكى «ب م ت ئۆيى» گە تاپشۇرۇلدى.

ئۆز مۇخبىرىمىز

ئىنتېرنېت بەتلىرىدىن

Хитайниң «Гөрәгә елиш» һәрикитигә қарши һәр қайси дөләтләрдә наразилиқ намайишлири

Хитай һөкүмитиниң уйғур хәлқиниң мәниви аниси, Шәрқий Туркистан миллий һәрикитиниң рәһбири Рабийә Қадир ханимниң Алим вә Абликим қатарлиқ бегунаһ пәрзәнтлирини қолға алғанлиғи, Рошәнгүлни нәзәрбәнт қилғанлиғи мунасивити билән, ДУҚ чақириқ елан қилип, һәр қайси әлләрдә Хитайға қарши бир туташ наразилиқ паалийәтлири уюштурушни тәрғип қилған еди. Бу чақириққа асасән 6-айниң 9-күни Европа, Туркийә, Канада вә Қазақстан, Қирғизстан қатарлиқ дөләтләрдә һәр хил шәкилдики наразилиқ паалийәтлири елип берилған еди.

Әпсуски, хитай һөкүмити әсәбилишип, 6-айниң 13-күни Рабийә ханимниң йәнә бир оғли, Каһар Абдуреһимни қолға елип, сиясий интиқам елиштәк рәзил маһийитини йәнә бир қетим ашкарилиди. Бу вәтән ичи вә сиртидики барлиқ шәрқий туркистанлиқларниң күчлүк ғәзәп нәпритини қозғапла қалмастин, хәлқара җәмийәт, Америка һөкүмити, Америка Парламенти, хәлқара тәшкилатларниңму күчлүк наразилиғини қозғиди.

Хитай һөкүмитиниң бу ғәйри инсани қилмишиға қайтидин кәң көләмлик наразилиқ билдүрүш үчүн, ДУҚ 6-айниң 9-күни, 2-кетим қайтидин чақириқ елан қилип, 6-айниң 23-күни пүтүн тәшкилатларниң охшаш вақитта наразилиқ паалийәтлири өткүзүшни тәләп қилған еди.

Бу чақириққа асасән, 6-айниң 23-күни Швеция, Германия, Норвегия, Голландия, Англия, Туркия, Америка, Канада, Қирғизстан қатарлиқ дөләтләрдә һәр хил шәкилдики наразилиқ паалийәтлири болуп өтти.

ДУҚ нәшрият-тәшвиқат мәркизи.

Германийәдә Хитайға қарши намайиш

ДУҚниң иккинчи қетимлиқ Чақириқиға аваз қошқан Европа Шәрқий Туркистан Бирлиги, 6-айниң 23-күни, Германияниң Мюнхен шәһридики Хитай консулханиси алдида намайиш өткүзди. Бу намайишқа ялғуз Мюнхен шәһридики уйғурларла қатнишип қалмастин, Германияниң башқа шәһәрлиридин кәлгән уйғурларму иштирак қилди.

15 метр чоңлуқтики Ай-юлтузлуқ көк байрақ Хитай консулаханисиниң алди тәрипидә ләпилдитилгән болуп, намайишта «Йоқалсун хитай мустәбитлири!», «Сиясий мәһбуслар қоюп берилсун!», «Алим Абдуреһим қоюп берилсун!», «Аблеким Абдуреһим қоюп берилсун!», «Қаһар Абдуреһим қоюп берилсун!», «Рошәнгүл Абдуреһим қоюп берилсун!», «Тохти Мозарт қоюп берилсун!», «Нурмуһәммәт Ясин қоюп берилсун!», «Абдуғени Мәмәтимин қоюп берилсун», «Әйса Һүсән қоюп берилсун!», «Пүтүн сиясий тутқунлар қоюп берилсун!», «Рабийә Қадир аилисигә қаритилған гөрәгә елиш, террорлуқ һәрикәтләр тохтитилсун!...» дегәндәк шуарларни товлап, жуқурида исми аталған бегунаһ тутқунларниң чоңайтилған рәсимлирини егиз көтүрүп, Хитай һөкүмитиниң зораванлиқ қилмишлирини қаттиқ әйиплиди.

Намайиш жәриянида, Хитай һөкүмитиниң Рабийә ханим аилисигә қаритилған гөрәгә елиш, сиясий интиқам елиш характердики рәзил маһийитини ипадә қилинған 500 парчидин артуқ тәшвиқат варәқчиси тарқитилди.

Европа Шәрқий Туркистан Бирлиги

Голландийәдә Хитайға қарши намайиш

2006-жили 6-айниң 23-күни ДУҚниң чақириқиға асасән Голландия Шәрқий Туркистан вәқпи Голландийәниң пайтәхтида Хитай әлчиханисиниң алдида кәң көләмлик намайиш өткүзди. Намайишта уйғурчә, хитайчә, голландчә вә инглизчә тилларда нотуқлар сөзләнди вә шуарлар товланди.

Намайиш Голландийәдә яшаватқан 30 дин артуқ уйғур жамаитиниң қатнишиш билән наһайити қизғин давам қилди. Әтигән саәт 11 дә башланған намайиш 12 гә қәдәр Хитай консули алдида давам қилди, саәт 12 дин 13кә қәдәр шәһәр мәркизи кочилирида мәниң тәшвиқат варақчиси тарқитилди. Әң ахирида Голландия парламентиниң алдиға йетип келип Парламентқа мураҗиәт хети тапшурулди. Бу мәктупта уйғурларниң һазирки кисқичә әһвали вә Рабийә Қадир кисқичә тонуштурулған болуп Голландия һөкүмитидин Хитай билән болған сиясий, иктисади вә башқа мунасивәтләрдә уйғур кишилик һоқуқ мәсилисиниң тилға елинишини соралди вә төвәндикидәк тәләпләр қоюлди:

1. Рабийә Қадирниң баллилирини қоюп бериш.
2. Сиясий илтижачиларниң вәтәндә қелип қалған аилә әзалириға ярдәм қилиш.
3. Голландия һөкүмитидин Гуантанамода туриватқан уйғур яшларниң Голландия һөкүмити тәрипидинму қобул қилинишини тәләп қилинди.

Голландия Шәрқий Туркистан Вәқпи,
ДУҚ яшлар комитети.

شۋېتسىيەدە خىتايغا قارشى نامايىش

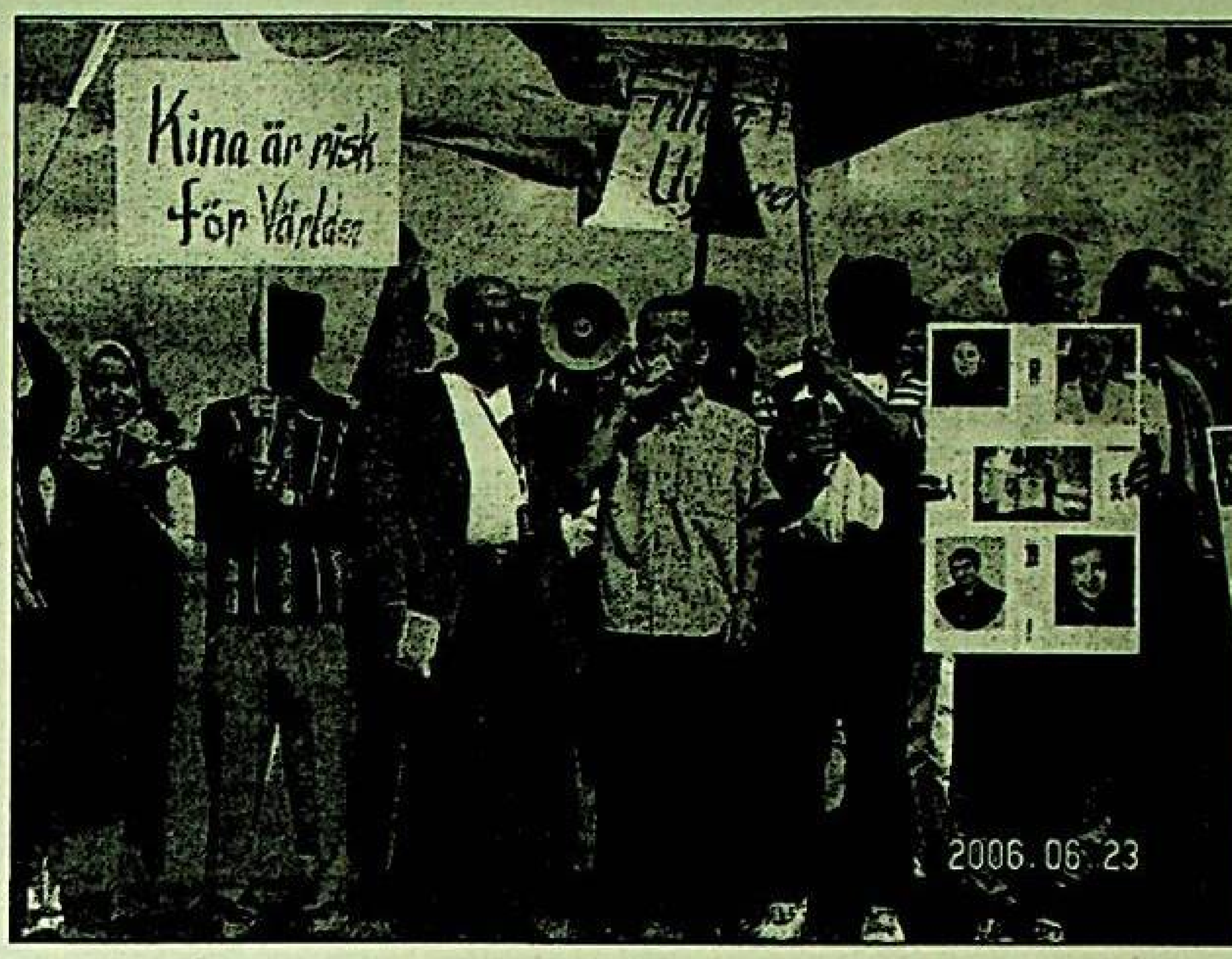

دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيىنىڭ 2-قېتىملىق جىددىي چاقىرىقىغا بىنائەن بۈگۈن شۋېتسىيە ئۇيغۇر كومىتېتىنىڭ تەشكىللىشى بىلەن شۋېتسىيەدىكى خىتاي ئەلچىخانىسىنىڭ ئالدىدا چوڭ كۆلەملىك نامايىش ئۆتكۈزۈلدى.

بۇ نامايىشقا شۋېتسىيەدىكى ئۇيغۇرلاردىن 100 گە يېقىن ئادەم قاتناشتى. نامايىشچىلار قوللىرىدا رابىيە ئانىمىزنىڭ خىتايلار گۆرۈگە ئالغان پەرزەنتلىرىنىڭ رەسىملىرى بىلەن ئالاھىدە ياسالغان تاختايلارنى كۆتۈرۈپ، خىتاي ئەلچىخانىسىنىڭ ئالدىدا ھەرخىل شوئارلارنى توۋلاپ، خىتاي دائىرىلىرىنىڭ ئىنسان قېلىپىدىن چىققان ياۋايى قىلمىشلىرىنى ۋە ئىنسان ھەقلىرىنى ئاياق-ئاستى قىلغان ئۆكتەملىكلىرىنى ئەيىپلەپ، قاتتىق نارازىلىقىنى بىلدۈردى.

نامايىش 2 سائەت داۋام قىلدى ۋە نامايىشتىن كېيىن نامايىشچىلار ۋەكىللىرى خىتاي ئەلچىخانىسىغا ئېتىرازنامىسىنى تاپشۇردى. ئېتىرازنامىنى تاپشۇرۇش جەريانى ناھايىتى دىراماتىك بولدى.

ۋەكىللەر دەل ئەلچىخانىسىنىڭ ئالدىغا كەلگەندە خىتاي ئەلچىخانىسىنىڭ باش ئەلچىسى ئولتۇرغان ماشىنا دەرۋازا ئالدىغا كەلدى. بۇ پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلگەن ۋەكىللەر باش ئەلچىنىڭ ماشىنىسىنى تورۋالدى ۋە ماشىنىنىڭ ئالدى ئەينىكىگە ئاي يۇلتۇزلۇق كۆك بايراقنى ياپتى ۋە بۇنىڭدىن ھودۇقۇپ كەتكەن خىتاي نېمە قىلارىنى بىلمەي گاڭگىراپ قالدى. دىلشات رىشىت شۋېتسىيە ئۇيغۇر كومىتېتى تەييارلىغان نارازىلىق خېتى ۋە توپلىغان ئىمزالارنى ماشىنىدا ئولتۇرغان باش ئەلچىگە تەڭلىدى. لېكىن باش ئەلچى خەتنى ئېلىشقا جۈرئەت قىلالماي ماشىنىنىڭ ئەينىكىنى دەرھال ئېتىپ، ئەلچىخانا ئىچىگە قېچىپ كىرىپ كەتتى. كېيىن ۋەكىللەر بۇ خەتنى ئەلچىخانىنىڭ خەت-ساندۇقىغا تىقىۋەتتى.

نامايىش تۈگىدى ئەمما شۋېتسىيە ئۇيغۇر كومىتېتىنىڭ خىتايغا قارشى پائالىيەتلىرى ۋە ئىمزا توپلاش كومپانىيەسى داۋاملىشىدۇ...

شۋېتسىيە ئۇيغۇر كومىتېتى

نورۋېگىيەدە خىتايغا قارشى يەنە بىر قېتىملىق نامايىش

خىتاي دائىرىلىرىنىڭ خەلقىمىزنىڭ مەنىۋى ئانىسى، مىللىي رەھبىرىمىز ھۆرمەتلىك رابىيە قادىر خانىمنىڭ، ئۇيغۇرلارنىڭ كىشىلىك ھوقۇقى ۋە دېموكراتىيەسىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا ئېلىپ بېرىۋاتقان بۈيۈك ۋە ھەققانىي ئىشلىرىدىن ئۆچ ئېلىش غەرىزىدە يېقىندىن بۇيان ئۇنىڭ پەرزەنتلىرىگە يۈزلەنگەن گۆرۈگە ئېلىۋېلىش خاراكتېرىدىكى دۆلەت تېررورلىقى قىلمىشىغا بولغان كۈچلۈك نارازىلىقىنى بىلدۈرۈش، رابىيە قادىر خانىم ۋە ئائىلىسىنىڭ يالغۇز ئەمەسلىكىنى، ئۇنىڭ ۋە ئائىلىسىنىڭ ئارقىسىدا 20 مىلليون ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بارلىقىنى خىتاي دائىرىلىرىگە كۆرسىتىپ قويۇش مەقسىتىدە، 23-ئىيۇن نورۋېگىيەنىڭ پايتەختى ئوسلو شەھىرىدىكى خىتاي باش ئەلچىخانىسى ئالدىدا، نورۋېگىيە ئۇيغۇر كومىتېتىنىڭ ئۇيۇشتۇرۇشى بىلەن يەنە بىر قېتىم نارازىلىق نامايىشى ئۆتكۈزۈلدى.

نامايىشچىلار ئۇيغۇرچە، نورۋېگچە ۋە خىتايچە شوئارلارنى توۋلاپ، خىتاي دائىرىلىرىدىن رابىيە قادىر خانىمنىڭ پەرزەنتلىرىنى ۋە باشقا سىياسىي تۇتقۇنلارنى دەرھال قويۇپ بېرىشنى، ئۇيغۇرلارغا يۈرگۈزۈۋاتقان بېسىم ۋە باستۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى توختىتىشنى تەلەپ قىلىشتى.

ئەجەپلىنەرلىكى، خىتاي ئەلچىخانىسى بىناسىنىڭ ئەتراپىغا نامايىشنى نازارەت قىلىدىغان نورۋېگ ساقچىلار ئىلگىرىكىگە قارىغاندا كۆپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان، ئەلچىخانا بىناسىنىڭ دېرىزىلىرى مەھكەم ئېتىۋېتىلگەن. ھەتتا ئادەتتە بايراق خادىسىدا ئېسىغلىق تۇرۇشى كېرەك بولغان خىتاي بايرىقىمۇ ئېلىۋېتىلگەن ئىدى. ئالدىنقى قېتىمقى نامايىشتا غەزەپلەنگەن نامايىشچىلار خىتاي ئەلچىخانىسى تۇخۇم ئوقى يامغۇرىغا تۇتقان بولۇپ، بىرقانچە دانە تۇخۇم خىتاي ئەلچىخانە بىناسىنىڭ ئېچىغلىق تۇرغان دېرىزىلىرىدىن كىرىپ كەتكەن ئىدى. نامايىشتىن كېيىن ساقچىلاردىن ئىگەللىشىمىزچە خىتايلار يۇقارقى سەۋەپتىن موشۇنداق ئالاھىدە ئېھتىياتلىق تەدبىرلىرىنى قوللانغان ئىكەن.

بۇ قېتىمقى نامايىش چۈشتىن بۇرۇن سائەت 10دىن 12 گىچە ئىككى سائەت داۋام قىلدى. نامايىشقا ئوسلو شەھىرى، شەھەر ئەتراپى رايونلىرى ۋە نورۋېگىيەنىڭ باشقا جايلىرىدىن كەلگەن 60 قا يېقىن كىشى قاتناشتى.

نورۋېگىيە ئۇيغۇر كومىتېتى تەشۋىقات بۆلۈمى

ئەنگلىيەدە خىتايغا قارشى نامايىش

دۇق نىڭ 2-قېتىملىق چاقىرىقى ئاساسىدا، ئەنگلىيە ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن 6-ئاينىڭ 23-كۈنى لوندوندىكى خىتاي ئەلچىخانىسىنىڭ ئالدىدا، ئەنگلىيەدىكى ۋەتەنپەرۋەر ئۇيغۇرلارنىڭ قاتنىشىشى بىلەن يەنە بىر قېتىم نامايىش ئۆتكۈزۈلدى.

نامايىش جەريانىدا رابىيە خانىمنىڭ سىياسىي پائالىيەتلىرى، ھاياتى ۋە خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ رابىيە خانىمنىڭ ئائىلىسىگە قاراتقان سىياسىي بېسىمى قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تەشۋىقات ۋاراقچىسى تارقىتىلدى.

ئەنگلىيە ئۇيغۇر جەمئىيىتى 6-ئاينىڭ 9-كۈنى ئوخشاش مەقسەت بىلەن لوندوندىكى خىتاي ئەلچىخانىسى ئالدىدا نارازىلىق نامايىشى ئېلىپ بارغان ئىدى.

ئەنگلىيە ئۇيغۇر جەمئىيىتى

Униң арзуси вәтән мустәқиллиги еди

Бүгүнки күнләрдә, Назугум хәйрихаһлиқ фондиниң сабиқ президенти, уйғур хәлқиниң сөйүмлүк вәтәнпәрвәр қизи Дилбирим Сабирҗан қизи Самсақованиң әшәддий дүшмәнләр қолидин қаза болғиниға бәш жил толди. У өзиниң пүткүл аңлиқ һаятини вә хизмәт паалийитини җаниҗан хәлқигә вә улуқ вәтинимиз Уйғурстанниң азатлиғи, әркинлиги вә мустәқиллиқ йолидики шанлиқ күрәшләргә беғишлап, әшу муқәддәс күрәш йолида қәһриманларчә қурбан болған. Дилбирим өзиниң хәйрихаһлиқ ишлири билән қатар хәлқимизниң муһим муәммалириға көңүл бөлүп, уни дуния миқиясиға елип чиқишқа бар күчини салди. Бурун у пәқәт өзи яшаватқан мәмликәт ичидә болуватқан түрлүк жиғин-әнҗүмәнләргә қатнишип жүргән болса, кейин мәмликәт сиртида болуватқан шундақ жиғин-әнҗүмәнләргә иштирак қилип, егиз минбәрләрдин хәлқи аләмгә өз хәлқи вә униң һазирқи еғир тәғдири тоғрилиқ сөзләйдиған болди. Мана буниң бир дәлили шуки, Дильбирим Самсақова 1998-жили 15-16-март күнлири Швейцарияниң Женева шәһридә болуп өткән Вакаләтсиз Милләтләр Тәшкилатиниң инсан һоқуқи умумий декларациясиниң 50 жиллиғиға беғишланған Пәвкуладдә Баш Ассамблеясиниң актив иштиракчилириниң бири болди. Шәрқий Түркстан мәсилиси билән шуғуллиниватқан әрбап билән учришип, сөһбәтдаш болди вә уларниң хәлқимизниң келәчиги тоғрилиқ яхши ой-пикирлирини аңлашқа сазавәр болди.

1999-жили май ейида Дильбирим Самсақова Алмутида Дөләт университетиниң оқутқучиси Патигүл Мәхсәтова билән Туркийәниң Стамбул шәһридә ечилған түркий тиллиқ ханим-қизларниң проблемилири бойичә Биринчи Дуниявий Қурултейиға қатнашти. Бу сорунда Дилбирим Самсақова вә Патигүл Мәхсәтовалар доклад билән сөзгә чиқип, өз нутқида асасән Хитай асаритидә езилип келиватқан улуқ вәтинимиз Шәрқий Түркстан аяллириниң еғир иҗтимаий әһвалиға тохталди. Биз үчүн әң улуқ бәхт – у мустәқиллиқ. Хәлқимиз мустәқиллиқ алмай туруп, һәргиз өз әркинлигигә вә өз бәхит-саадитигә йетәлмәйду, - деди у ханимларға. Уларниң доклади наһайити тәсирлик болди. Улар еник мисаллар асасида Хитайда аялларниң, умумән инсан һоқуқиниң дәпсәндә қилиниватқанлиғи, йәни у йәрдә туғутни чәкләш сәяситиниң техичә әмәлгә ашурулуватқанлиғи, Лобнор атом полигониниң тәсиридин кесәл балиларниң туғулуватқанлиғи тоғрилиқ доклади қурултай қатнашқучилирида чоң қизиқиш һасил қилди. Хошал қилидиған әһвал шуниңдин ибарәтки, Шәрқий Түркстан уйғур ханим-қизлириниң мәсилиси қурултайда қобул қилинған қарарда айрим пункт болуп көрситилди. Шуни тәкитләш керәкки, комиссия қобул қилған қарар Бирләшкән Дөләтләр Тәшкилатиға әвәтилди.

1999-жили октябрь ейида Германияниң Мюнхен шәһридә ечилған Шәрқий Түркстан Миллий Қурултейида Дилбирим билән иккинчи кетим учришип сөһбәтләшкән едим, - дәп әсләйду Австралия Шәрқий Түркстан җәмийитиниң пәхрий рәиси Әхмәт Егәмбәрди. Дилбиримниң көрүнишидин сөз һәрикәтлиридин – дәйду у, - өзиниң орунлаватқан ишлириға бәкму садиқ екәнлиги кәлгүсигә нисбәтән зор үмүт билән толған өткүр көзлириниң бурунқиға қариғанда техиму чоң ишәнчә билән пақирап турғанлиғи еник байқилатти. Қурултайниң ахирқи күни сайлам елип берилди. Биз, вәкилләр, Миллий Қурултай даимий комитетиниң һәйъәт әзалирини сайлашқа кириштуқ. Шу әснада һәммигә қизиқарлиқ болған кичиккинә бир вақиә ядимдин чиққини йоқ. – дәйду Әхмәт Егәмбәрди. Биз, әрләр, өзимизниң кона әнъәнәвий әрлик көз қаришимизниң тәсири биләнму билмәймән, әйтәвир биз билән яндаш олтарған икки аял қериндишимизни есимизға алмиғинимиз һәммимизни қаттиқ хиҗилликқа салған еди. Шу чағда Дилбирим өз орнидин тәмкинлик билән дәс түрдидә, қол көтирип, рәистин сөз тәләп қилди.

- Вәтәндашлар, - дәп башлиған еди Дилбирим өз сөзинпи шу әнҗуманда. – Миллитимизниң йеримини бизниң қәһриман меһнәткәш уйғур аяллири – анилиримиз, һәдиилиримиз, силәрниң өмүрлүк рәпиқәңлар, сиңлиңлар һәм қизиңлар тәшкил қилиду. Ейтиңларчу, уйғурларниң нәччә миң жиллиқ күрәш һәм мәдәнийәт тарихида уйғур аяллириниң әқил – параситисиз бирәр ишлар болғанмиди?! Техи өткән XIX әсирдила Вәтинимизниң мустәқилиги, миллитимизниң әркинлиги үчүн Назугумдәк йүзлигән уйғур аяллири әрләр билән бир сәнтә туруп, қанлирини төкүп, җанлирини бәргән әмәсмиди?! Ана вәтән шәрқий Түркстан һәм силәрниң һәм бизниң. Вәтәнни коммунист Хитай басқунчилиридин азат қилишта биз-уйғур аяллириниң мәсъулийити наһайити зор. Вәтәнниң азатлиғи уйғур аяллирисиз әмәлгә ашмайду. «Назугум» фондини тәшкил қилишта мән һәм мениң сәпдашлирим бу хизмәтни өзимизниң сөйүмлүк Вәтинимиз алдидики улуқ борч-вәзипимиз дәп һесаплап, пааллиқ билән талишип – тартишип өз үстимизгә алған едуқ. Мән һәм йенимдики Гүлинур Җаланова, әгәр қобул көрсәңлар, Қурултайниң Даимий Комитет паалийәтлиригә қатнишип, Вәтән-милләткә йәниму чоңирақхизмәт көрситишни халаймиз. Әлвәттә, Даимий Комитеттики бизниң салаһийитимиз мундин кейинки хизмәтлиримиз үчүн бизгә йеңи имканийәтләрни яритип бериду дәп ишинимән, - дедидә, сөзини тамамлиди.

Дильбиримниң бу сөзини аңлиған жиғин мәйданидики барлиғимиз, - дәйду Әхмәт Егәмбәрди, - қаттиқ ғәпләт уйқисидин чөчүп ойғанғандәк болуп, Дилбирим билән Гүлинурни йәкдиллик билән Шәрқий Түркстан Миллий Қурултейи Даимий Комитетиниң әзалиғиға намзат көрсәттуқ. Жиғин рияситиниң қизғин қобул қилиши билән биринчи қетим хәлиқара мәркизий тәшкилатқа икки нәпәр аял қериндишимиз Даимий Комитетқа қобул қилинди. Дилбиримниң бу жиғинда қилған мәрданә, дадил сөзлири бир тәрәптин аяллиримизға болған көз қарашлиримизниң йетәрлик болмиғанлиғи сәвәвидин бизни интайин хиҗил қилса, иккинчи тәрәптин униң сөзлиридики өзигә ишәнчә, қәтъийлик һәм күчлүк мәнтиқә униң яркин образини бирдинла йүксәкләргә көтириватқан еди. Муқәррәрки, Вәтән мустәқиллиги йолидики күрәш тарихимизда Дилбирим сиңлимизниң қутлуқ роһи билән шәрәплик исми мәңгү-әбәт яшайду вә кейинки әвлатларға үлгә-нәмунә болиду.

Абдукерим Ғәниев,
Қазақстан язғучилар иттипақиниң әзаси, шаир.

Хитай һөкүмити Шәрқий Түркистанда, мустәқиллиқ вә Ислам дини тәшвиқ қилинған нәшрият буюмлириға зәрбә бериш мәқситидә 100 күнлүк сиясий һәрикәт башлиди

«Тяньшань» тор бетиниң хәвәр қилишичә, 7-айниң 20-күни, аталмиш «Автоном районлуқ партком тәшвиқат бөлүми» Үрүмчи шәһәрлик хәлқ театрханисида сәпәрвәрлик жиғини чақирип, «Қанунсиз нәшрият буюмлириға зәрбә бериш 100 күнлүк һәрикити»ниң башланғанлиқини елан қилған.

«Автоном районлуқ партком»ниң даими һәйъәт әзаси вә «Автоном районлуқ партком тәшвиқат бөлими»ниң мудири Ли сәпәрвәрлик жиғинда қилған сөзидә, йеқинқи жиллардин буян «Автоном районниң мәдәнийәт базарлири»да қанунсиз нәшрият буюмлирини сетиш әһваллириниң бир қәдәр умумий йүзлүк екәнликини тәкитләп, «қанунсиз нәшрият буюмлитрини тәртипкә селиш билән, миллий бөлгүнчилик вә қанунсиз диний һәрикәтләр тәрғип қилинған нәшрият буюмлирини тарқатқучиларға қаттиқ зәрбә бериш һәрикитини үнүмлүк һалда бирләштүрүп, бу хил буюмларниң автоном районимизда тарқилишини қаттиқ тосишимиз керәк, бу арқилиқ, миллий бөлгүнчиликкә қарши идейәвий сепимизни мустәһкәмләп, автоном районимизнин иҗтимаий вә сиясий муқимлиқини тиришип қоғдишимиз лазим» дәп көрсәткән.Мәзкүр хәвәрдә бу сиясий һәрикәтниң, сиясий җәһәттин сәпәрвәрлик елип бериш, мәркәзләштүрүп тәртипкә селиш, назарәт қилиш жиғивелиштин ибарәт төрт басқучқа бөлүп елип берилидиғанлиқи баян қилинған.

«Шәрқий Түркстан информацион мәркизи»ниң президенти Абдуҗелил Қарақаш әпәнди мухбиримизниң бу һәқтики зиярітини қобул қилғанда, йеқинқи жиллардин буян Хитай һакимийитиниң «Идеология саһасидики миллий бөлгүнчиликкә қарши туруш», «Қанунсиз вә әксийәтчил нәшрият буюмлириға зәрбә бериш» дегән баһанә билән Шәрқий Түркстанниң һәр қайси саһәлиридә арқа-арқидин сиясий һәрикәтләрни қозғап, мошу баһанә билән уйғурларниң миллий мәдәнийити, сәнъити вә өрп-адәтлири мәдһийиләнгән, шундақла хәлқимиз ичидә миллий ғурури күчлүк дәп қаралған язғучи – шаирлиримиз тәрипидин қәләмгә елинған вә һөкүмәтниң нәшриятлирида қанунлуқ нәшир қилинған китап-журнал вә әсәрләрни жиғивелишқа башлиғанлиқини, миллитини сөйүдиған ғорурлуқ уйғур әдип, язғучи - шаир вә тарихчиларни сиясий вә иҗтимаий җәһәттин чәткә қеқип, бу арқилиқ уйғур хәлқини өзлириниң миллий вә диний алаһидиликлиридин мәһрум қалдурушқа урунуп келиватқанлиқини баян қилди.

Вәтәндин кәлгән хәвәрләрдә көрситилишичә, Хитай һөкүмити тәрипидин Шәрқий Түркстанниң һәрқайси районлирида жиғивелишқа башлиған вә «қанунсиз нәшрият буюмлири» дәп ативалған китаплар ичидә һәтта мусулманларниң муқәддәс китави Қуръани Кәрим, һәдис, шундақла мәрһум Абдурһим Өткүр, Турған Алмас, Турди Самсақ… қатарлиқ ғорурлуқ уйғур алимлириниң илгири һөкүмәтниң нәшриятлирида қанунлуқ һалда нәшир қилинған әсәрлириму йәр алған.

Исмини ашкарилашни халимиған бир уйғур Үрүмчидин ШТИМ мәркизигә телефон қилип, төвәндикиләрни баян қилди:

«Бир нәччә күн илигири мән Дөңкөврүктики бир уйғур китапханисиға китап сетивалғили барған едим, әмма китапхана тақағлиқ туриду, сүрүштүрсәм, һөкүмәтниң «Мәдәнийәт базирини тәкшүрүш отряди»ниң хадимлири келип печәтләп тақиветипту, китапханиниң уйғур хоҗайининиму тутуп кетипту, аңлисам униңға йәнә хели көп җәриманә қоюпту, бу китапханида уйғурчә нормал үн-син буюмлири вә китап-журналлар сетилатти, һөкүмәткә қарши һечбир нәрсә йоқ еди. Бу иштин кейин, бу хилдики дуканларни ечиватқан башқа уйғурларму дәккә - дүккидә жүридиған болуп қалди, һәтта бәзилири һөкүмәтниң тухумдин түк үндүрүп сиясий җәһәттин боһтан чаплишидин қорқуп, өзликидин китапханилирини тақап, башқа кәсипләргә йүзлүнүшкә башлиди».

ШТИМ

قەھرىمان غوجامبەردى خىتاي دائىرلىرىنىڭ ئۆزىنى زەھەرلىك چېكىملىك سودىسىغا ئارىلىشىش بىلەن ئەيىپلىگەنلىكىگە ئىنكاس قايتۇردى

خىتايدا چىقىدىغان «خەلقئارا ئاۋانگارد يېتەكچىلىرى» گېزىتىدە، شەرقىي تۈركىستان كۈچلىرىنى خەلقئارا زەھەرلىك چېكىملىك گۇرۇھى بىلەن تىل بىرىكتۈرمەكتە دەپ ئېلان قىلىندى. مەزكۇر گېزىت يەنە ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتىنىڭ سۆزىنى نەقىل كەلتۈرۈپ «قازاقىستاندا ياشايدىغان قەھرىمان غوجامبەردى ئادەم ئەۋەتىپ چېگارىمىز ئىچىدە زەھەرلىك چېكىملىك گۇرۇھى ئۇيۇشتۇرغان ۋە چېگارا ئېغىزىدىن دۆلىتىمىزگە زەھەرلىك چېكىملىك يۆتكىمەكچى بولغان» دېدى.

ستانسىيەمىزنىڭ زىيارىتىنى قوبۇل قىلغان دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيىنىڭ باياناتچىسى دىلشات رېشىت بۇنىڭغا دەرھال ئىنكاس قايتۇرۇپ «خىتاي دائىرلىرى تىغ ئۇچىنى قەھرىمان غوجامبەردىگە قارىتىپ، ئۇنىڭغا پۈتۈنلەي تۆھمەت چاپلىدى» دەپ تەكىتلىدى.

بۇ ئارىدا دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيىنىڭ باش كاتىپى دولقۇن ئەيسا ئەپەندى ھەمدە مەزكۇر خەۋەردە تىلغا ئېلىنىۋاتقان دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيىنىڭ قازاقىستاندا تۇرۇشلۇق ۋەكىلى قەھرىمان غوجامبەردى ئەپەندى زىيارىتىمىزنى قوبۇل قىلدى.

رفئا خەۋىرى، 2006-يىلى، 20-ئىيۇل

Көк байрақ рәңгидә көйнәк кийгим келиду

Кишиләр аялларни ярим дуния дейишиду. Бу һәқиқәт. Нурғун әмәлийәттләр аялларниң йеңилиқ яритиш роһиға, нурғун қийин ишларни вайиға йәткүзүп ишләш ихтидариға егә екәнликини испатлап кәлмәктә. әнә шундақ аялиримиздин бири Бишкектә һөрмәткә сазаввәр дохтурлар аилисидә дунияға кәлгән йәни Сейит вә Ибадәт дохтурларниң пәрзәнди Рәйһангүл Сейит Муһәммәт қизи билән сөһбәтләшкән едим. Шу сөһбәтни диққитиңларға сунимиз.

- Рәйһангүл, алди билән өзиңиз һәққидә чүшәндүрисиңиз?

- Мән 1964-жили Фрунзеда дохтурлар аилисидә дунияға кәлдим. 1984-жили орта мәктәпни пүттүрүп, қирғиз тиббий институтиға кирип, оқуп пүттүргәндин кейин бир вақитта жиңнә билән давалаш курсини түгәттим. 1990-жили чүй вилайитиниң Панфилов районлуқ мәркизи больницисиға муавин баш врачлиққа тәйинләндим. Аилә әһвалиға бағлиқ Бишкеккә қайтип жумһурийәтлик жуқумлуқ кесәлликләр больницида ишлидим. 1997 – 1999-жиллири курортологийә тәтқиқат институтида кичик илмий хадим болуп ишлидим. 1999-2005-жилғичә медицина институтида билим ашуруш кафедрисида ассистент болдум. 2004-жили тиббий пәнләр кандидати болуп, утуғлуқ диссертация яқлидим. Өткән жилдин тартип қирғиз – Славян университети медицина факультетида доцент болуп ишләватимән.

- Бу кәсипни қандақчә яқтуруп қалдиңиз?

- Кичик чеғимдинла ата-анам дохтур болғанлиқтин мәнму дохтур болушни арзу қилаттим. Шу мәхситимгә йәттим.

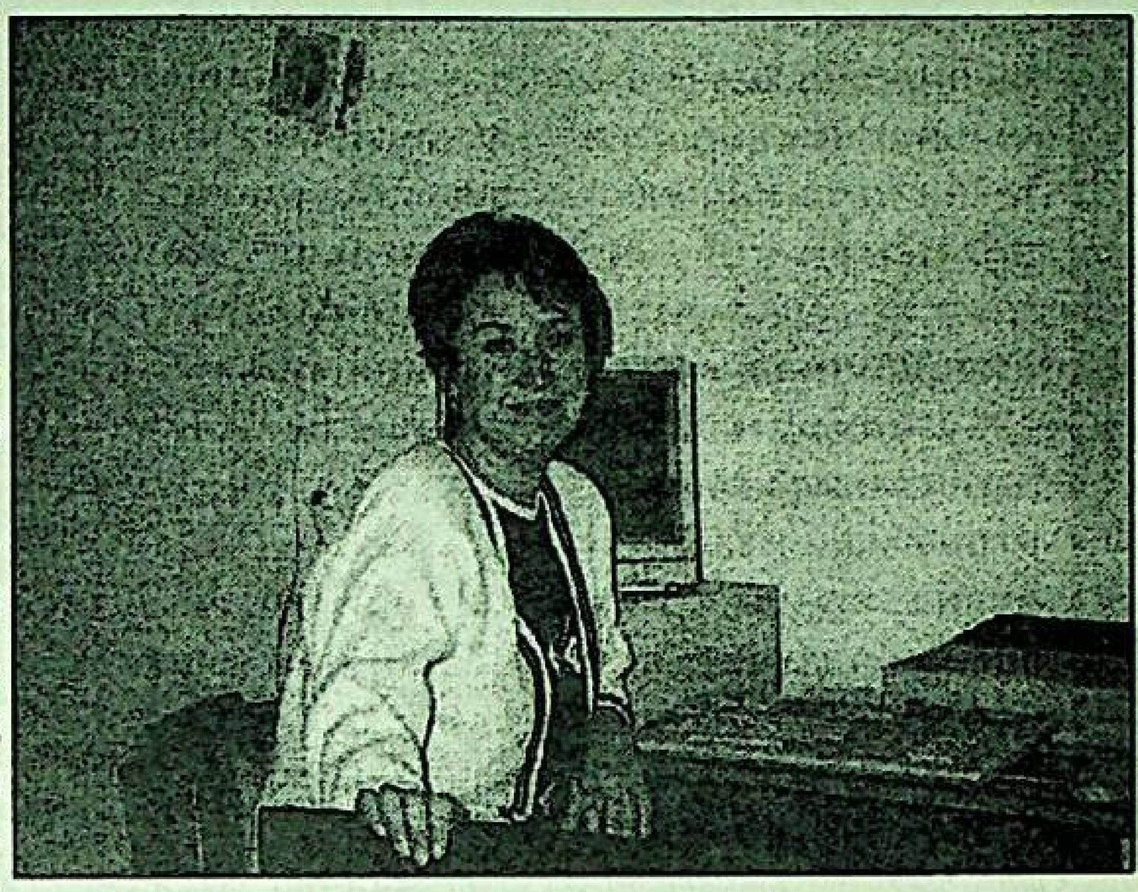

- Кәспи ишлириңиз бойичә кимни устаз қатари һөрмәтләйсиз?

- Дадам билән апамни тунжи устазлирим дәп һесаплаймән, чүнки улар мениң мошу кәсипни сөйгәнлигим үчүн билим елишимға толуқ имканийәтләрни яритип бәрди.

- Өзиңиз уйғур болғанлиғиңиз билән пәхирлиниәмсиз яки пушман қиламсиз?

- Әлвәттә, уйғур болғиним билән пәхирлинимән. Дунияға мәшһор тарихи бар уйғур миллитиниң һазирчә дөлити йоқ болсиму һаман дөләт қуруш мәқситимизгә йетәлигидәк асасимиз бар. Һәқиқәт ахир бир күни ғәлибә қилиду.

- Уйғур яшлириға қандақ тиләкләрни билдүргиңиз келиду?

- Яшларға һава долқунлири вә гезитимиз арқилиқ яхши билим елип, келәчәктә алған билиминиң мәхсулини көрүп тарихта яхши нам қалдурса дәп тиләймән. Ата-аниларғиму балилирини яхши оқутуп, тәрбийәлисә қийинчилиқларға бәрдашлиқ берип, билим елишиға ярдәм қилса дәймән. Өзәмниң икки балам бар. Худа буйруса уларни оқутуп, чәт тилларни үгинишигә шараит яритип беримән дегән ойда мән.

- Һаяттики унтулмас хошаллиқ күнлириңиз қайси?

- Хошаллиқ күнлирим алди билән алий билим юртиға тунжи қәдәм басқан күнүм вә төртинчи курста практика қилған вақтимда хәлқим үчүн бир тамчә болсиму меһнәт қилдим дәп хошал болған едим. Шунлақла тунжи пәрзәнт көргән чеғимда хошал болдум. Чүнки ана үчүн пәрзәнт көрүштин артуқ хошаллиқ вә бәхт болмиса керәк.

- Немини яхши көрисиз, немини яман көрисиз?

- Әң яман көридиғиним ялған сөз, ғевәт, көрәлмәслик. Яхши көридиғиним - һәқиқәт.

- Бош вақитлириңизда қандақ ишлар билән шуғуллинисиз?

- Бош вақтимда өйдә балилирим билән олтуруп, тамақ етип, китап оқуп, тазилиқ ишлири билән шуғуллинимән.

- Яхши көридиған тамиғиңиз?

- Әң яхши көридиғиним - су мантиси (жувава), бош вақитлиримда балиларға етип берип биллә йәймиз.

- Қайси гүлни яхши көрисиз?

- Әтир гүлни, чүнки униң тикини бар. Һәр нәрсиниң яхши - яман тәрипи болидудә. Әтиргүл өзиниң хуш пуриғи, гөзәллики, назуклиқки билән тикәнлирини йеңип, кишиләрни өзигә җәлип қилиду әмәсму.

- Қайси рәңни яхши көрисиз? Қандақ рәңдә көйнәк кийгиңиз келиду?

- Көк (һава рәң) рәхтин көйнәк кийгим келиду, чүнки уйғурларниң байриғи көк әмәсму. Биз азатлиққа йетәлмәйватсақму қәлбимиздики арзу-арманлиримизни өчүрмәй, үмүтни үзмәй әвлатлар үчүн яшишимиз керәк.

- Сизниң доцент сүпитиңиз билән тәрбийәләватқан шагиртлириңиз барму?

- Әлвәттә бар. Мән дәрис бериватқан факультетта уйғур оғул-қизлири бар болуп, улар һәр хил темида билим ашуриватиду. Мән уларға алаһидә ярдәм бериватимән.

- Өз кәспиңиз бойичә мәслиһәтдаш йеқин адәмлириңиз барму?

- Һәдәмниң қизи Мунәввәр жуқумлуқ ағириқлар больницисида врач болуп ишләватиду йәни СПИД бойичә консультант. Биз дайим мәслиһәтлишип туримиз. Аилимиздә ата-анам, сиңлим вә мән болуп умумий йүз жилдин ошуқ стажға егә екәнмиз. Ата-анам Уйғурстандин Бишкеккә келип, 40 жил мабайнида роһи кесәлләр больницисида ишлиди.

- Алдиңизға қойған мәқсәтлириңиз?

- Манас – түрк университетида медицина факультети ечилса шу жайдиму қошумчә дәрис өтсәм вә балилиримни инглиз, түрк тиллирида әркин сөзлийәләйдиған, ишлийәләйдиған дәрижигә егә қилиш, шундақла уйғур яшлириға қолумдин келишичә өз билимимни үгүтүш арзуйим бар.

- Сиз кәспиңиз бойичә қайси устазниң изини бастиңиз?

- Мән кәсип бойичә қирғизстанда атақлиқ тиббий хадим Ваһаб Хожамбәрдиевниң шагирти болған едим. У вапат болуп кәтти. Мән униң избасари болуп ишини давамлаштуриватимән.

- Сизни сақлиқни сақлаш хадимлириниң байрам күни мунасивити билән чиң қәлбимдин тәбрикләп, сиз арикилиқ апиңиз вә сиңиллириңиз билән башқа кәсипдашлириңизни қизғин тәбрикләп, өзиңизниң ишлириңизға чоң утуқларни тиләймән.

Хәйринниса Турди

يۇرتداشلار خزمىتىدە

ئۇيغۇرلار تۇپلىشىپ ياشايدىغان مەھەللىلەردە جامائەت ئىشلىرىنىڭ جانكۆيەرلىرى تەرىپىدىن كۈچ چىقىرىلىشى بىلەن كۆپكە پايدىلىق كۆپ ئىشلارنىڭ ئىشقا ئاشىدىغانلىغى مەلۇم. سوقۇلۇق رايونى كومسومول يېزىسىدىكى باھارگۈل ئەنە شۇنداق يۇرت جانكۆيەرى بولۇپ، ئالتە پەرزەنتىنىڭ ئانىسى بولۇشىغا قارىماستىن ئۆز مەنپەئەتىدىن كېچىپ ئېرىنمەي، تېرىكمەي يۇرت خىزمىتىنى ئاتقۇرۇپ كەلمەكتە. مەسىلەن، يېقىندا ئۇنىڭ تەشەببۇسى ۋە ئاكتىۋ كۈچ چىقىرىپ تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە شۇ مەھەللىدىكى يۈز ئۆيگە (جۈملىدىن 50 ئۇيغۇر ئائىلىسىگە) تېلېفون قويۇلغانلىغى ئالاھىدە تىلغا ئالارلىق ئىش بولدى دېيىشكە ئەرزىيدۇ. بۇ ئىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئوڭايغا چۈشمىدى – ئەلۋەتتە.

ئۆتكەن يىلى يۇقارقى كېڭەش دېپۇتاتى ھاجىمۇرات قۇرقمازوۋقا مەھەللە تۇرغۇنلىرى نامىدىن مۇراجىئەت قىلىنىپ، تېگىشلىك ئورۇنلارغا كېرەكلىك رەسمىيەتلەرنى تەييارلاپ، رايونلۇق، يېزىلىق ھاكىمىيەتلەرنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا نۇرغۇن ھەرىكەتلەر قىلىندى. شۇنداقلا يەنە باھارگۈلنىڭ تەشەببۇسى بىلەن بۇندىن ئىككى يىل ئاۋۋال ترانسپورت مىنىسترلىكىگە ئىلتىماس قىلىنىپ، قاتناش ئىدارىلىرى بىلەن ئالا قىلىشىپ موشۇ مەھەللە ئىچىگە كىرىدىغان مارشرۇت قاتنىشى يولغا قويۇلۇپ خەلقنىڭ كۆڭلىدىن چىقتى. شۇنىڭ بىلەن مەھەللە تۇرغۇنلىرىنىڭ ئالاقە ۋە قاتناش مەسىلىسى ئاساسەن ھەل قىلىنىپ بەزى جىددىي ئىشلاردا، مەسىلەن، تۇيۇقسىز ئاغرىپ قېلىش ياكى پەۋقۇلئاددە ئەھۋاللاردا رايون شەھەرلەر بىلەن ئالا قىلىشىش ياكى يېتىپ بېرىش مەسىلىسى زور دەرىجىدە يېنىكلەشتى.

بىزدە «بالا يىغلىمىسا، ئەمچەك سالمايدۇ» دېگەن ماقال بار. ئويلايمىزكى، گۈلباھاردەك يۇرت غەمخورلىرى تەلەپ قىلىپ، يوقۇرى تۆۋەن يۈگۈرمىگەن بولسا بۇ ئىشلارنىڭ بۇنداق تېز ھەل بولىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا مەھەللە تۇرغۇنلىرى ۋە ئاقساقاللارنىڭ باھارگۈلگە سەمىمى مىننەتدارلىق بايان قىلىۋاتقانلىغى بىكاردىن ئەمەستۇر.

باھارگۈل ئابدۇللا قىزى ھېلالوۋا 1956-يىلى 3-مارتتا ئۇيغۇرستاننىڭ مەركىزى ئۈرۈمچىدە ھەربىي خىزمەتچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئاتىسى مەرھۇم ئابدۇللا ئاكا سابىق مىللىي ئارمىيەمىز كاپىتانى بولۇپ، 1950-يىللار بېشىدا ماۋ ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن تۆھمەت بىلەن قامىلىپ ئۇزاق مۇددەتلىك تۈرمە جازاسىغا كېسىلگەن. 1961-يىلى بوشۇنۇپ ئائىلىسىنى ئېلىپ چۆچەككە كۆچۈپ كەلگەن. 1962-يىلى يەنە ئائىلىسى بىلەن قازاقستانغا ئۆتۈپ ئاياگۆز شەھرىدە ياشىغان بولۇپ 1997-يىلى ۋاپات بولغان. باھارگۈل ئاياگۆزدە قازاق مەكتىۋىدە ئوقۇغان بولۇپ 1973-يىلى سودا تېخنىكومىنى تاماملاپ شۇ ساھادا ئىشلىگەن. 1975-يىلى تۇرمۇشقا چىقىپ قىرغىزستانغا كۆچۈپ كېلىپ سودا ساھاسىدا 1976-1991-يىللاردا سېتىقچى، چوڭ سېتىقچى بولۇپ خىزمەت قىلغان. بۇ جەرياندا ئۇ تالاي قېتىم ماددىي، مەنىۋىي مۇكاپاتلار ئېلىشقا سازاۋەر بولغان.

1994-يىلدىن تارتىپ مەزكۇر مەھەللىدىكى ئېنېرگىيە تارمىغىنىڭ نازارەتچىسى بولۇپ خىزمەت قىلىۋاتىدۇ. ئۇ بىر ياقتىن ئىشلەپ، بىر ياقتىن يۇرت ئىشلىرىنى خالىسانە قىلىۋاتقان بولسا ئائىلىسىدە پەرزەنتلىرىنى تەربىيەلەپ ئوقۇتۇپ قاتارغا قوشۇشتىمۇ باشقىلارغا ئۈلگە بولالىغۇدۇر. چوڭ قىزى قەلبىنۇر كەنئۇنىڭ رۇس ئەدەبىياتى فاكۇلتېتىنى تاماملىغان. ئوغلى ب گەزئۇنىڭ ئىختىساد فاكۇلتېتىدا سىرتتىن ئوقۇۋاتىدۇ. ئىككىنچى قىزى مېھرىبان تۈرك «ماناس» ئۇنىۋېرسىتېتىدا تېخنولوگىيە فاكۇلتېتىدا ئوقىماقتا، تۈرت خىل تىلنى بىلىدۇ. ئىككىنچى ئوغلى باھادىر 11-سىنىپنى تاماملاپ ئوقۇشقا چۈشۈۋاتىدۇ.

«قۇش ئۇۋىسىدا كۆرگىنىنى قىلىدۇ» دەيدۇ خەلقىمىز. باھارگۈل تەربىيەلىگەن ئابدۇللا ئاكىنىڭ ئائىلىسىنىڭ 8 بالىنىڭ ئالتىسى ئالىي، بىرى ئوتتۇرا مەخسۇس بىلىملىك: تەلئەت – ئارخىتېكتور، روشەنگۈل – گىنېكولوگ، ئارزىگۈل – يۇرىست، ئەلنۇر – فىلولوگ، رەيھانگۈل – ئىنگلىز تىل مۇتەخەسسىسى، شۆھرەت – ئىنژېنېر، جۇرئەت – تېجارەتچى بولۇپ قازاقستاندا ئۆز كەسپى بويىچە خىزمەت قىلماقتا. گۈلباھار بۇ يىل 50-باھارىنى قارشى ئالدى. ئۇنىڭ كېلەچەك پىلانىدا ئۆز مەھەللىسىدىكى ئۆيلەرگە گاز كىرگۈزۈشنى قولغا كەلتۈرۈش، ئاياللار خىزمىتىنى تېخىمۇ ياخشىلاش، مەھەللىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ بىناسىنى يېڭىدىن سېلىشنى ئىشقا ئاشۇرۇش قاتارلىق كۆپ ئىشلار ئورۇن ئالغاندۇر.

بىز ئۇنىڭ 50 ياشقا تولغانلىغىنى سەمىمى تەبرىكلەپ كېلەچەكتىكى ئارزۇلىرىنى ئەمەلگە ئېشىشىغا تىلەكداشلىق بىلدۈرىمىز.

ش. ئابدۇرېھىم

Уйғур шаирлири

Билал Назым

Хотя произведения Билала Назыма распространены гораздо больше по сравнению с произведениями его современников - уйгурских поэтов XIX века, а жизненный путь поэта был неразрывно связан с многострадальной судьбой родного народа, хотя замечательные, проникнутые гуманистическими и демократическими идеями лирические стихотворения его получили широкое распространение, а некоторые просто превратились в народные песни, творчество поэта до сих пор изучено еще далеко не достаточно. Десяток статей на уйгурском, казахском и узбекском языках, посвященных тем или иным аспектам творчества поэта, несколько коротких упоминаний в энциклопедических и периодических изданиях на русском языке и ни одной строчки в западно-европейском востоковедении - вот и вся библиография по данному вопросу. Даже в отношении даты рождения и кончины поэта до сегодняшнего дня нет твердого, устоявшегося мнения.

К сожалению, за исключением нескольких прижизненных коротких сообщений в газете «Туркестанские ведомости», мы не имеем никаких библиографических сведений о поэте, а потому основным источником при составлении библиографии Билала являются его произведения, опираясь на которые можно придти к выводу, что поэт родился в г. Кульдже в семье мелкого кустаря-сапожника. Первоначальное образование будущий поэт, получил, видимо, дома у отца, который, вероятно, был грамотным. Затем Билал Назым поступает в одно из кульджинских медресе, где в течение долгих лет изучает творения великих поэтов Востока: Рудаки, Низами, Абдурахмана Джами, Алишера Навои и многих других.

Билал Назым жил в трудное для уйгурского народа время. Гнет и издевательства, которым подвергалось население Восточного Туркестана, крайне обострили здесь общественные отношения, создавая постоянно атмосферу вражды и раскола. Народ неоднократно выступал против этой политики господствующих классов старого Китая и против гнета своих феодалов.

Достаточно указать, что в течение XIX века в Восточном Туркестане имели место семь крупных восстаний (1814, 1816, 1825-27, 1830, 1847, 1857, 1864 гг.), направленные против господства маньчжурских феодалов. Главной движущей силой этих восстаний было уйгурское крестьянство, выступавшее с антифеодальными требованиями.

Восстания жестоко подавлялись правящими классами цинского Китая, а положение национальных меньшинств оставалось по-прежнему крайне тяжелым.

Страстно любящий свой народ и преданный своей родине, Билал Назым не мог быть посторонним наблюдателем борьбы народа против своих поработителей. Вместе со своим братом Джелалом он с оружием в руках вступил в ряды восставшего народа. После победы восстания 1864 года Билал Назым продолжал оставаться имамом в мечети, а также занимался перепиской ценных бумаг, старинных книг, рукописей и т. д. Таким образом, он зарабатывал себе на жизнь. В целом ряде своих газелей Билал Назым жалуется на свою бедность, на трудную жизнь. Прожил поэт более семидесяти лет, однако точная дата кончины и место погребения не известны. Некоторые данные говорят о том, что похоронен Билал Назым в городе Яркенде.

В своих произведениях Билал непосредственно касается причин восстания народа, говорит о его тяжелой жизни, о безжалостном маньчжурском гнете. Говоря о маньчжурских притеснениях, Билал пишет, что люди были вынуждены отдавать своих детей вместо налогов, которые уплатить были не в состоянии. Эксплуатируемый и притесняемый маньчжурскими захватчиками, испытывая этот неимоверно тяжелый гнет, уйгурский народ, в конце концов, встал на борьбу за свое освобождение.

Отрадно, что многие классики уйгурской литературы XIX века, и в первую очередь Билал Назым, не только своим творчеством, но и с оружием в руках боролись против китайских поработителей, были активнейшими участниками грандиозного восстания уйгурского народа 1864-1867 годов.

Благодаря им, особенно благодаря Билалу Назыму, мы узнали о многих подробностях крупнейших антикитайских выступлений, о которых поэт рассказал в своей книге «Повесть о Назугум».

«Если это письмо дойдет до вас вечером, то не дожидайтесь утра, если же оно дойдет утром, то не дожидайтесь вечера и немедленно казните ее»,-такой приказ последовал из Пекина в ответ на вопрос губернатора Восточного Туркестана о судьбе одной из активных участниц восстания красавицы Назугум. Мы узнали об этом из замечательного произведения Билала Назыма, посвященного национальной уйгурской героине.

Блестящий лирик, автор многочисленных газелей, многие из которых стали народными песнями, Билал Назым был поэтом эпического масштаба. «Повесть о Назугум» - это вдохновенное повествование в стихах и прозе о легендарной Назугум, рассказ о ее трагической судьбе, о ее самоотверженной борьбе за освобождение родного народа.

Если «Назугум» - произведение новаторское для уйгурской литературы по своей форме, то другое произведение Билала Назыма - поэма «Чанмуза Юсупхан» совершенно необычно для нее по своему содержанию.

Нам трудно себе даже представить, какую надо было иметь смелость в ту пору, чтобы, будучи самому религиозным деятелем, раскрыть всю алчность и ханжество, все лицемерие авантюриста Юсупхана.

Третье крупное эпическое произведение Билала Назыма - это написанная в строго традиционном духе поэма «Китаби газат дар мулки Чин» («Война мусульман против китайцев»), созданная в 1292-1293 годах Хиджры.

Билал Назым в этой поэме, описывая голод и мучения крестьян, изнуренных непосильным трудом, в то же время был истинным оптимистом, его никогда не покидала мысль о лучшей жизни для народа. Он мечтал и верил, что придут времена, когда его родина избавится от тяжелого гнета. Он говорит в своих песнях: **«Не плачьте, люди, выпавшее нам на долю горе устранится»**.

Время - самый объективный и самый беспристрастный судья писателя. Только оно позволяет по-настоящему оценить его вклад в духовную сокровищницу народа. В истории уйгурской, как, впрочем, и всякой другой литературы, были поэты, чья слава гремела при жизни и ушла вместе с ними. Но были и такие, которые не знали иного счастья, кроме счастья борьбы, иной платы, кроме невзгод и лишений. Будучи истинными сынами народа, они твердо верили в правоту его борьбы, и смело отстаивали свои идеалы. Слава пришла к ним только после смерти, но это было уже бессмертие.

Таким поэтом был Билал Назым - последний представитель уйгурской письменной литературы дореволюционного периода.

www.uighur.narod.ru

تورغۇتلارنىڭ غەرپكە كۆچۈشى ۋە قايتا كېلىشى

موڭغۇللارنىڭ غەربىي بۆلىكى بولغان ئويراتلار 13–ئەسىردىكى چىڭگىزخان ئىستىلاسىدىن كېيىن غەربكە سىلجىپ شىمالىي ئۇيغۇرستان تەۋەسىگە كېلىشكە باشلىغان بولۇپ، 17–ئەسىردە ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى تارباغاتايدا ياشىغان تورغۇت، ئېرتىش بويىدا ياشىغان دۆربىت، ئۈرۈمچى ئەتراپىدا ياشىغان خوشۇت، ئىلى ۋادىسىدا ياشىغان جۇڭغارلاردىن ئىبارەت تۆرت غەربىي موڭغۇل قەبىلىلىرى بىرلىشىپ، قەبىلە ئىتتىپاقى تۈزگەن. بۇنىڭدا تورغۇتلارنىڭ سەردارى خوئۇرلۇغ تەشەببۇسكارلىق قىلىپ، تەشكىلاتچىلىق رول ئوينىغان. بۇلارنىڭ ئارىسىدا جۇڭغار قەبىلىسى كۈچىيىپ باشقا ئۈچ قەبىلىنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىشقا ئورۇنغان. ئۇلار ئېرتىشتىكى دۆربىتلەرنى بېقىندۇرۇپ، خوشۇت بىلەن تورغۇتلارغا ھۇجۇم قىلدى. خوشۇت قەبىلىسى ئۇلارغا قوشۇلۇشنى خالىماي چىڭخەيدىكى سەيدام ۋادىسىغا كۆچۈپ كەتكەن. تورغۇتلار بولسا غەربتىكى ۋولگا دەرياسى قويۇلىدىغان جايغا كۆچۈشنى قارار قىلدى. ئۇلار 1628–يىلى خوئۇرلۇغ يېتەكچىلىكىدە تورغۇت، خوشۇتلار ۋە دۆربىتلەرنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، جەمئىي تەخمىنەن 50 مىڭ ئۆيلۈك ئادەم قوي–كالىلىرىنى ھەيدەپ تارباغاتايدىن يولغا چىقىپ قازاق دالاسىنى بېسىپ ئۆتۈپ ئېمبا، ئورال دەريالىرىدىن ئۆتكەندىن كېيىن 1630–يىلى ۋولگىنىڭ تۆۋەنكى بويلىرىغا يېتىپ بارغان. ئۇلار ئوتلاقلارنى كېڭەيتىپ، بوز يەرلەرنى ئېچىپ، غەربتە دون، شەرقتە ئورال دەريالىرى، غەربىي جەنۇبتا قارا دېڭىز بويلىرى، شىمالدا ساراتوۋ ئەتراپلىرىغىچە كېڭەيتكەن. ئۇلار شەرقتىكى ئويراتلار ۋە خالخا موڭغۇللىرى بىلەن ئالاقىسىنى ئۈزمىگەن. شۇڭا رۇس پادىشا ھاكىمىيىتى ئۇلارنى جۇڭغارلارغا قارشى ھۇجۇم قىلىشقا كۈشكۈرتكەندە خوئۇرلۇغ رەت قىلغان.

18–ئەسىر باشلىرىدا رۇس ھاكىمىيىتى ئۇلارنى زورلۇق بىلەن ئۆزىگە قوشۇۋالدى. رۇسلارنىڭ قاتتىق مىللىي زۇلمىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن تورغۇتلار 1770–يىلى 23–ئۆكتەبىردە ئۇباش يېتەكچىلىكىدە 33 مىڭ ئائىلە 196 مىڭ ئادەم مال چارۋىلىرىنى ھەيدەپ، ئۆزلىرى 140 يىل ياشىغان جايىنى تاشلاپ شەرققە كۆچتى. رۇس ھاكىمىيىتى كازاك ئەسكەرلىرىنى ئەۋەتىپ ئۇلارنى توسۇپ قېلىشقا ئورۇندى. لېكىن تورغۇتلار قارشىلىق كۆرسىتىپ، ئۇرۇش قىلىپ يولنى داۋام قىلدى ۋە 1771–يىلى 6–ئايدا 10 مىڭدىن ئارتۇق ئۆيلۈك 80 مىڭ ئەتراپىدا ئادەم ئۇيغۇرستاننىڭ ئىلى ۋىلايىتى تەۋەسىگە يېتىپ كەلدى.

مانجۇر ھاكىمىيىتى ئۇلارنى قارشى ئېلىپ قوبۇقسار، بورتالا، جىڭ، شىخو ۋە قاراشەھەرنىڭ غەربىي شىمالىدىكى يۇلتۇز يايلىقى قاتارلىق جايلارغا ئورۇنلاشتۇرغان ئېدى. ھازىر ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرستاندىكى سانى 150 مىڭدىن ئاشتى. ئۇلارنى خىتايدا موڭغۇل دەپ ئاتايدۇ. ئەسلىدە ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي تىللىق مىللەتلەر ئۇلارنى قالماق دەپ ئاتايتتى. ھازىر روسسىيەنىڭ قالماقستان جۇمھۇرىيىتىدە 150 مىڭدىن كۆپرەك – قالماق، يەنى بۇرۇنقى غەربىي موڭغۇل – ئويراتلار ياشىماقتا. بۇ جۇمھۇرىيەتنىڭ پرېزىدېنتى ك. ئىليۇمژىنوۋ يېقىندا تەشەببۇس كۆتۈرۈپ ش.ئۇ.ئاردىكى بارلىق قالماق (موڭغۇل)لارنى قالماقستان جۇمھۇرىيىتىگە كۆچۈرۈپ كېلىشكە ھەرىكەتلىنىۋاتىدۇ.

ش.ئۇ.ئاردا 1954يىلى بورتالا، جىڭ، ئارشاڭ ناھىيەلىرىدىن ئىبارەت بورتالا مونغۇل ئاۋتونوم ئوبلاستى بىلەن خوتىنسۇمۇن، خوشۇت، قاراشەھەر ناھىيىلىرىدىن ئىبارەت بايىنغول مانغۇل ئاۋتونوم ئوبلاستى قۇرۇلغان. 1960–يىلى خىتاي ھۆكۈمىتى قانۇنسىز ھالدا ئۇيغۇرستاندىكى ئەڭ چوڭ ۋىلايەت–يەر كۆلىمى 400 مىڭ كۋ.كم دىن ئوشۇق، كورلا، بۈگۈر، لوپنۇر، چەرچەن، چارقىلىق ناھىيەلىرىدىن ئىبارەت مانغۇللار پۈتۈنلەي ياشىمايدىغان كورلا ۋىلايىتىنى بايىنغول ئوبلاستىغا قوشۇۋەتكەن بولۇپ ھازىر بۇ ئوبلاستنىڭ يەر كۆلىمى 460 مىڭ كۋ.كم ئەتراپىدا يەنى ئۇيغۇرستان زېمىنىنىڭ تۆرتتىن بىرىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇنىڭغا بورتالا ئوبلاستى – (27مىڭ كۋ.كم) ۋە قوبۇقسار مانغۇل ئاۋتونوم ناھىيەسىنىڭ زېمىنىنى قوشقاندا ش.ئۇ.ئاردا مونغۇللارغا بېرىلگەن يەر 500 مىڭ كۋ.كم غا يېتىپ بارىدۇ. خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ بۇ يولسىزلىقىغا 1960 – يىلى ھەتتا ئاگلىق مانغۇل زىيالىلىرى قەتئىي قارشى چىققان ئېدى.

تەييارلىغۇچى ش. ئابدۇرېھىم

Тарихтин учур

Якупбәг зади ким?

Мән хәлиқ қолидики қедимий әсәрә-әтикиләрни жиғиш мәхсити билән 1957-жили июнь ейида Қәшқәргә командировкиға барған едим. Әйнә шу вақитта Имир Һусәйин қази һаҗим билән бир нәччә қетим учришип, сәһбәтләшкәндим. Бу адәм1933-жили Қәшқәрдә қурулған Шәрқий Түркстан Уйғур Ислам Җумһурийти һөкүмитиниң мәтбуат ишлири бойичә мәсъули, тарихчи, шаир Қутлуқ һаҗим Шәвқийниң оғли болуп, мол тарихий архивка егә екән. У болупму йеқинқи заман уйғур тарихидин хелә яхши хәвәрдар еди. Мән униңдин бәзи тарихий вақиәләрни сорап, йезивалдим.

Имир Һусәйин қази һаҗим маңа дадиси Қутлуқ Шәвқийдин мирас болуп қалған он нәччә вараққа йезилған Якупбәг Бәдөләткә беғишланған тарихий хатирини көрсәтти. Бу хатирә өз дәвридә мәдрисидә тәлим еливатқан балиларға Якупбәг тоғрилиқ чүшәнчә беридиған материаллар екән. Төвәндә әйнә шу хатирә асасида Якупбәг Бәдөләт тоғрилиқ қисқичә баян қилмақчимән.

Кәшкәрдә дадисидин кичик қалған Юнус дегән бала аниси билән укисини бекиш үчүн дайим ишик алдида, коча дохмушлирида көктат сетип, азду-тола кирим қилип, өйниң йемәк-ичмигини қамдап туратти. Балилиқ чеғидинла һаятниң аччиқ чүчүгигә, иссиқ-соғиға көнүп, турмушқа пишип өсүватқан бу балиға амраклиғи кәлгән кишиләр уни меһрибанлиқ билән Юнусахун кичик, дәп ататти. Юнус кичикниң дадиси һелимахун Якупбәгниң һөрмәтлик сәркәрдарлириниң бири болуп, Вәтән, милләт десә, жениниму курван қилишқа тәйяр адәм еди. У 1865-жили январьда Йәкәндә болған җәңдә қәһриманларчә һалак болған.

Якупбәг һелимахунни өзиниң йеқин туккиниддәк яхши көргәнлиги үчүн униң аялини балилири билән ордиға чакирип, көңүл ейтип, һал сориған вә ианә бәргән екән. Шу вақитта Якупбәг Юнус кичикни: «Сән ордиға кирип туридиған бол! Аңлисам, коча дохмушлирида көктат сәтип, анаң билән укаңға қараветипсән, әшу көктатлириңни бизгиму әкилип турғин», дегән.

Бир күни Якупбәг Бәдөләтниң әшу сөзи есиға чүшүп, Юнус кичик орда дәрвазисиға шундақла қәдәм ташлиған екән, бир адәмниң кесилгән беши алдиға чүшиду. Тамдәк татирип, қорқуп туруп қалған бала бир һаздин кейин өзигә келип қариса, Якупбәг һойлида қанға миләнгән ялтирақ киличини тутуп туруптту. «Юнус, Юнусахун балам, кәлдиңму? Бу якка әт», дәп ишарә бериду Якупбәг. Бала қорққинидин аста бир-икки қәдәм алға маңиду. Шу чағда Якупбәгму бир-икки қәдәм алдиға бесип келип, балиниң қолидин елип: «Оғлум Юнусахун! Сән мени адәм өлтүридиған җаллат екән, қанхумар адәм екән дәп ойлап қалма. Мәнму, сениң даданд һелимахун охшаш, өз уйғурумниң истиклалийити үчүн истибдат, мустәмликичи хитай залимлири билән күрәшкә атланған киши. Бизниң күчимизни асий җәһәттин ғәлибә қиливатқан пәйиттә җаллат Зо Зуңтаң бизни ичимиздин бузуш үчүн мәнсәппәрәс, пулға амрак хаинларни сетивелип, шуларниң қоли билән мустәқиллигимиз мевисини тартивалмакчи. Бизниң ички сиримизни хитайларға мәлум қилғанлиғи үчүн, ғәзивимгә чидимай, у әбләхниң җажисини өз қолум билән бәрдим», дәп уни орда ичигә башлап кириду.

Якупбәг дүшмәнлиригә нисбәтән шундақ бәрәһим, таш жүрәк болса, өз хәлкиниң истиклалийити үчүн күрәшишни нийәт қилған кишиләрни қәдирләтти вә уларни дайим рәғбәтләндүрүп туратти.

Юнусахун кичик Якупбәгниң яхшилиғини нурғун көргән. У Якупбәг тоғрилик: «Аччиғиму бар, татлиғиму бар падишаһим», дәп әсләтти. Якупбәг хаинлар тәрипидин зәһәрлинип өлтүрүлүп, Йәттәшәһәр Уйғур дөлити йоқитилғандин кейин, Юнусахун кичик Қәшкәрийәдин Илиға келиду. У бу тәрәптиму турмушниң хошлирини көрмәй, 65 яшлирида еғир ағриқтин кейин вапат болиду.

Якупбәгниң ордидики бәзи чәт әл әлчилири билән өз ара учрашқанда болған сөзләрдин, уларниң Якупбәгкә бәргән баһалиридин униң чин уйғур екәнлиги яққал көрүнүп туриду.

Мәсилән, 1873-жили 4-декабрь күни Якупбәг өз ордисида Йәттәшәһәр Уйғур дөлитигә Англияниң толук һокуклук әлчиси сүпитидә әвәтилгән Дуглас Форсайтни қобул қилғанда, униң сөзини Якупбәгниниң ташқи ишларға мәсъул хадими Әһрәрхан төрә инглизчидин уйғурчиға тәрҗимә қилип туриду. Бәзиләр ейтқандәқ, әгәр Якупбәг таҗик болған болса, униң үстигә Якупбәг Қоқәндтә туғулуп өскән болса, Қәшқәрдики истиклалийәт күришидә өз тили болған таҗик тилини қолланмай, уйғур тилини қоллинармеди?.. Якупбәг өзиниң һәрбий ярлиқлириниму йәнә шу уйғур тилида язған. Әнди Якупбәгниң Россия дипломатлири билән болған учиришишлиридики әһвалниму көздин кәчүрүп көрәйли: У 1868-жилниң ахирида Россия дипломати Ринтални қобул қилған вақитта Ринтал өзиниң күч-кувитини коза-козаң килип тиз пүктүрмәкчи болғанда Якупбәг униңға җававән мундақ дәйду: «Мениң кериндишим болған ақ падиши җаһандики әң кудрәтлик дөләт падишиси. У йәр шариниң чоң бир қисмиға һөкүмранлиқ қиливатиду. Мән униң алдида пәқәт кичиккине бир хан. Шундактиму мән ховупқа дуч кәлгән чеғимда, һәқиқий инсандәк, зади һәч немидин қоркмаймән. Өз Вәтиним вә әтиқатим үчүн қурван болушни бәхит дәп һесаплаймән».

Йәнә бир россиялик дипломат Куропаткин 1877-жили 22-январь күни Якупбәгниң Корла шәһиридики ордисиға кәлгән чеғида, у Якупбәгкә дөләтниң чегарисини өзгәртиш тәкливини бериду. Якупбәг, худди тикәнгә олтиривалғандәк, орнидин сәкрәп туруп мундақ дейду: «Куропаткин җанаплири мениң Малтабар билән Улуқчатни Россиягә беривитишимни тәләп қиливатиду, униң сөзичә, биз 400 чақирим кәңликтә чегарини арқиға сүрүшимиз керәк. Бу мүмкин әмәс иш. Мән Россияниң мундақ тәливини қәтий рәт қилимән. У зимин бизгә ата-бовилиримиздин қан вә тәр бәдилигә мирас калган Якупбәг россияликкә бәргән җаввавида өзиниң ата-бовилириниң уйғур әкәнлигини тастиқләйду. Якупбегни Қоқәнлик ғоҗилар әвладидин дегүчиләрму бар. Амма униң ғоҗилар билән һәч мунасивити йок. Якупбәг ғоҗиларниң җинайитиниму тәкрарлимиған. Уни әйнә шу мунапиқ ғоҗиларниң қатариға қоюп, әйипләшкә асас йок, әсли ғоҗа, сопи, ишанлар XIX әсирниң ахириғичә Уйғурстанға Иран, Ирак, Һиндстан, Авғанстан, Бухара қатарлиқ әлләрдин келип, әҗдатлиримизға «улуқ пирлик», «улуқ сәидлик» хисләт, карамәтлири билән диний вә роһий җәһәттин һөкүмранлиқ қилип, тәрәққийпәрвәр уйғур ханданлиғиниң мәрипәтчилик ғайивий интилишлириға қаттиқ зәрбә бәрди. Ханлиқниң һоқуқини тартивелиш үчүн сүйиқәст уюштуруп, наһайити чоң қалаймиқанчиликларни пәйда қилди. Ахирқи һесапта улар өзилиргә байлиқ топлап, уйғур хәлқиниң истиқлалийити үстидә қилчиму ойлимай, кәлгән җайлириға қәчип кәткән болса, Якупбәг Қәшқәрийәге келип, истиқлалийәт үчүн күрәшти. Ундақ болғини Якупбәг әсли қәшқәрлик Йүсүпахун ташчи дегән адәмниң оғли болуп, өз вақтида у хитай мустәмликичилириниң зулумиға қарши Қәшқәрийәдә көтирилгән қозғиланға иштрак қилип, қозғилан мәғлуб болғанда, Қоқәнд тәрәпкә кечип кәткән еди. Якупбәгниң қәлбидә дадиси һәл қилалмай кәткән Уйғур дөлитиниң мустәқиллиғини қолға кәлтүрүш вәсийити бар еди. Шуниң үчүн Якупбәг аманәтни ғәнимәт билип, башқа Қоқәнд ғоҗилиридәк, байлиқ топлаш үчүн әмәс, бәлки Қәшқәрийәгә Уйғур дөлитиниң истиқлалийитини тикләш арзуси билән кәлгән еди. Якупбәгниң бу арзуси әмалгә ашти. Лекин хитай басқунчилириниң сүйиқәстигә учрап, ғалибийәт муваппәқийәтсизликкә дуч кәлди вә Йәттәшәһәр Уйғур дөлити мунқәрзликкә учриди.

Абдукерим Сабит, (Тарихчи)

ھكمەتلك قۇرلار

سوئال: كشلەر قايسى ياخشلقتن قاچدۇ؟ قايسى يامانلقنى سۆيدۇ؟

جاۋاپ: بەزىلەر قار-يامغۇردىن ئىبارەت تەبئەتنڭ ياخشلغدن قاچدۇ. ئارتۇق مال-دۇنيا، پىتنە-پاساتنى سۆيدۇ.

سوئال: ئادەمنى پەسلەشتۈرىدىغان سۆپەتلەر نىمە؟

جاۋاپ: تەكەببۇرلۇق، مەغرۇرلۇق، ئالدىراڭغۇلۇق ۋە يالغانچىلىقتۇر.

س.: قانداق كشى رەھىمدىل؟ قانداق كشى رەھىمسز كېلىدۇ؟

ج.: يوقسزلق، ئاچلقنىڭ تەمىنى تېتىغان كشىلەر رەھىمدىل كېلىدۇ، بايلار ۋە پىخسىقلار رەھىمسز كېلىدۇ.

س.: هاياتلقنىڭ ئەۋزەللكى نىمە؟

ج.: ئىلىم-مەرىپەت، هالال مېھنەت، پاك مۇھەببەتتۇر.

س.: نىمىلەر بىر بىرىدىن ئايرىلالمايدۇ؟

ج.: ساقلىقتىن ئاغرىق، هاياتلىقتىن ماماتىلىق، توقلىقتىن ئاچلىق، خوشاللىقتىن خاپىلىق بىر بىرىدىن ئايرىلالمايدۇ.

س.: ئادەم نىمىدىن خارلىنىدۇ؟

ج.: ھەممىگە مەلۇمكى ئىلىم-مەرىپەتنى، ھۈنەر - مېھنەتنى، تائامنى خارلىغانلار ئاقىۋەتتە ئۆزلىرى خارلىنىدۇ.

س.: ئەڭ ئېغىر نەرسە نىمە؟

ج.: يوقسزلق، غېرىبلىق، جۇدالىق، مۇھتاجلىق، تەگسىزلىك ئېغىردۇر.

س.: نىمە بايلىق ھېسابلىنىدۇ؟

ج.: سالامەتلىك ۋە خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولۇشتىن ئارتۇق بايلىق يوق.

توپلىغۇچى ن. ھەسەن

تەلەپلەرگە بىنائەن

ئىبن سىنا - ئەخلاق ۋە ئەدەپ ھەققىدە

* * *

ياخشى ۋە يامان خۇلۇقنىڭ ھەممىسى شارائىت، تەربىيە، ئادەتلىنىش نەتىجىسىدە ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. ياخشى خۇلىقتا ھەم ئادەت تۈپەيلى ئېرىشىلىدۇ.

* * *

ئادەملەرنىڭ باتۇرى كېلەچەكتىكى ئىشلاردىن قورقمايدۇ.

* * *

كامالەت ھاسىل قىلىشىدىن چەتلەنگەن كىشى ئادەملەرنىڭ ئەڭ قورققاغىدۇر.

* * *

ئەگەر كىشىدىكى ئىنسانىيلىك قۇۋۋەتلىرى يامانلىققا تارتىدىغان ئىستەكنى قايتۇرۇشقا يەتمىسە ئۇنداق ئىنسان ھايۋاندىن ھەم پەست تۇرىدۇ.

* * *

سىرىڭنى بارچىگە ئېيتىشتىن ئېھتىيات بول، چۈنكى مۇلاھىزە كار دېگەن سۆز - ئېھتىياتكار بولۇش دېگەندىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئەگەر سىرىڭنى ساقلىساڭ، ئۇ سېنىڭ ئەسىرىڭدۇر. ئەگەر ئاشكارە بولسا، سەن سىرىڭنىڭ ئەسىرى بولۇپ قالىسەن.

* * *

سۆزنىڭ يامىنى ئەمەل قىلىنمايدىغان بىكار كەتكىنىدۇر.

* * *

قورقۇق كىشىنىڭ ئۆزى ھېچ قاچان لوندا دەلىل بولالمايدۇ.

* * *

ئىچكەن كىشىدە شاراپ غەلىبە قىلسا ئۇنىڭدىن ئەقىل كېتىدۇ.

توپلىغۇچى ھ. جانمەتوۋا

(«مۇشتۇم») ژۇرنالىدىن ئېلىندى

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جەڭگىۋار قوشاقچىسى

(ئېلاخۇن كۆككۆز تەۋەللۇدىغا 140 يىل)

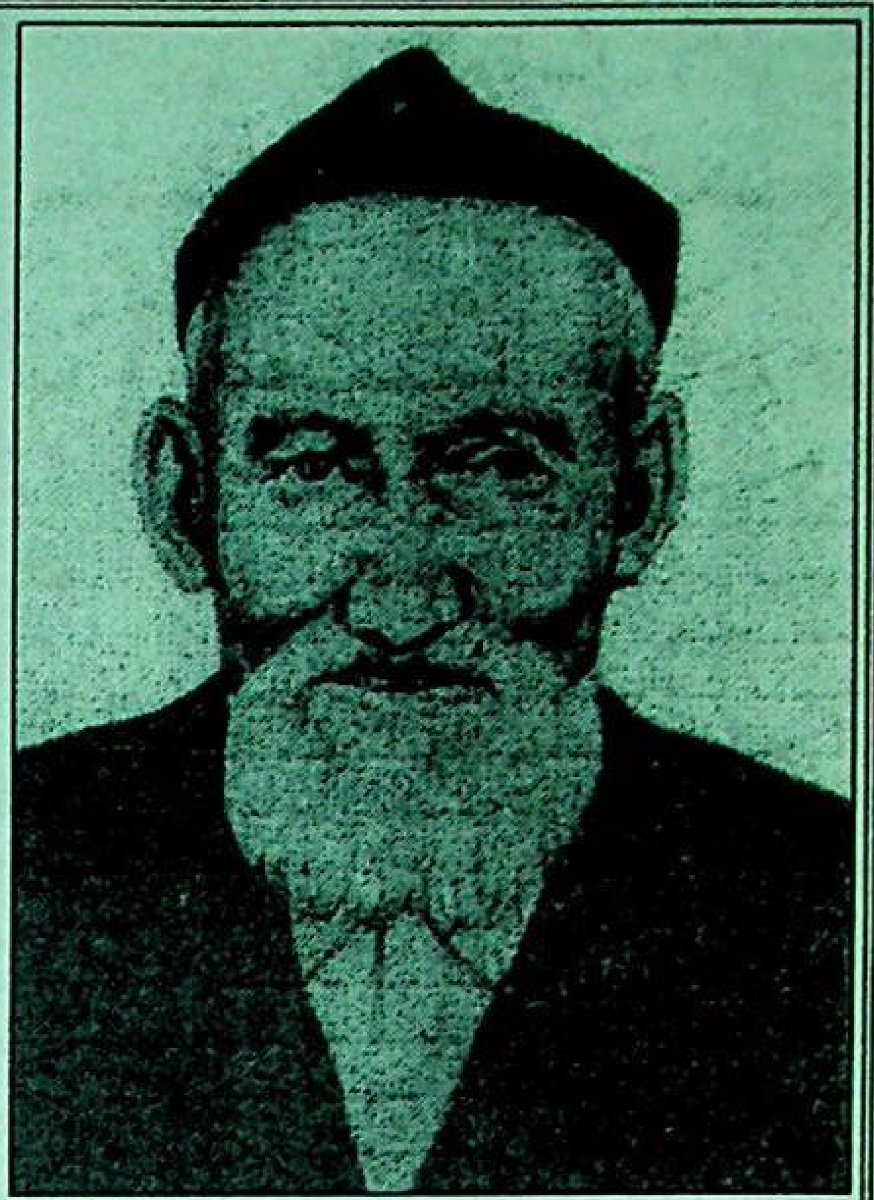

ئۇيغۇر خەلقىنى ئۇنىڭ ئۆز ئېغىز ئىجادىيىتى جاھانغا تونۇتقان بولسا، قوشاق-ناخشىلارنى ياراتقانلار ئۆزلىرىنىڭ ئىجادىي مېھنىتى، قوشاق ناخشىلىرى بىلەن خەلقنى ئويغاتتى. بۇ ياڭراق ۋە جۇشقۇنلۇق ناخشا- قوشاقلار بىلەن زۇلۇم - كۈلپەتكە، ھاكىم مۇتلەق - مۇستەبىت ھاكىمىيەتكە قارشى كۈرەش قىلغان تەگدىشى يوق باتۇر قوشاقچىلار. نازۇگۇم، مايىمخان، سادىر پالۋان، گۈلەمخان، سېيىت نوچى، ئېلاخۇن كۆككۆزلەر ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇنەۋۋەر پەرزەنتلىرىدۇر. نامى رىۋايەتكە ئايلانغان ئېلاخۇن تىلىۋالدى ئوغلى تارىخىمىزدا زۇلۇمغا تەگسىزلىككە ئوت ئاچقان مەردانە ئېسيانكار، ئۇيغۇر ئېغىز ئىجادىيىتى تارىخىدا قوشاقچى - ناخشىچى نامى بىلەن مەشھۇر. ئۇ يەنە ئېلاخۇن «كۆككۆز» دەپ ئاتىلىپ ئەل ئارىسىدا ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغان ئىدى. «كۆككۆز» لەقىمى توغرىسىدا ئۇ:

بىز بۇياققا كەلگەندە،
ئانامنىڭ مىنگىنى ئۆكۈز.
ئۆزەمنىڭ ئېتى يوقتەك،
ئەللەر دەيدىكەن كۆككۆز.

ئېلاخۇن تىلىۋالدى ئوغلى 1866-يىلى ئۇيغۇرىستاننىڭ غۇلجا شەھرى قازانچى مەھەللىسىدە تۇغۇلغان. ئائىلىسى يوقسىزچىلىقتا كۈن كەچۈرۈپ، ئۇ ئاتىسىدىن بىر ياش ۋاقتىدىلا يېتىم قېلىپ، ئېغىر نامراتچىلىق دەستىدىن بىلىم ئېلىشقا شارائىتى بولمىغان. ئۇنىڭغا ھاياتنىڭ ئېچىنىشلىق تەسىرى بولدى. بىچارە خەلقنىڭ دەرت-پىغانلىق ناخشىلىرى ئۇنىڭغا كۈچلۈك تەسىر قىلدى. شۇڭا ئۇ ئەلنىڭ مۇڭلۇق ناخشىلىرىغا يۈرەك تۆرىدىن ئورۇن بەردى. كۆڭۈل قەلبىدىن زوقلىنىپ تىڭشىدى. سادىر پالۋان ۋە باشقىلارنىڭ ناخشىلىرىنى ئەقىل دەپتىرىگە تىزىپ ئۆلمەس ناخشىلار بىلەن سۆيىگى قاتتى. ئۇ كېيىنرەك خەلق ناخشىچىلىرى ۋە قوشاقچىلىرىنىڭ پېشىنى تۇتۇپ، ئۆزىمۇ ناخشا ئېيتىپ قوشاق توقۇيدىغان بولدى. ئۇ يىگىتلىك قورامىغا يەتكەندىن كېيىن خەلق ناخشىلىرىنى تېخىمۇ ياڭراق ئېيتالايدىغان بولدى. ئۇنىڭ قوشاقلىرىدا بۇنداق قۇرلارنى كۆرىمىز:

ئارىدا تونەپ ئىككى -
تەلكىگە يېتىپ كەلدۇق.
چېرىك تىللىسا مەيلى،
ناخشىنى ئېيتىپ كەلدۇق.
تەلكىدىن ئۆتۈپ كەتتۇق،
ئىلىدىن چىقىپ كەتتۇق.
باشقا چۈشكەن دەرتلەرنى -
قوشاققا قېتىپ كەتتۇق.

ئېلاخۇن زۇلۇم ۋە مۇستەبىت ھاكىمىيەت ئەمەلدارلىرىنىڭ قىلمىشلىرىنى قوشاق ۋە ناخشىلىرىدا پاش قىلغان. ئۇ مۇدھىش دەۋرگە لەنەت ئوقۇپ، ئەركىنلىكنى كۈيلىگەن. پارىخورلارنىڭ ئەپتى - بەشىرىسىنى ئېچىپ تاشلىغان. شۇڭا مەنسەپپەرەس ئەمەلدارلار ئۇنىڭ پېيىغا چۈشۈپ كۆزدىن يوقۇتۇشنىڭ چارىسىنى قىلغان. تۆھمەتلەر چاپلاپ يامىلغا سولاتقان باشقا جايلارغا سۈرگۈن قىلغان. بۇ ۋاقىئەلەر يازما مەنبەلەردە مۇنداق يورۇتۇلغان. ئېلاخۇن كۆككۆز قاماققا ئېلىنىپ، تار قەپەزگە سېلىنىپ، 300 چېرىك قاراۋۇللۇقىدا ئېلىپ مېڭىلغان

ئۈرۈمچىدىن خەت كەلسە،
يالغان چېغى دەپتىمەن.
قەپەزگە سولاپ قويسا،
يامۇل چېغى دەپتىمەن.
بۈگۈن كۈنگە پەيشەنبە،
ھارۋىلارنى قوش ئەندى.
ئۈرۈمچىگە پالاندۇق
ئاغىينىلەر خوش ئەمدى.

ئېلاخۇننى يەنە ئەيىپلەپ 1929-يىلى كۆزدە دوستى سۇلايمانغا قوشۇپ ئۈرۈمچىگە پالىغان. ئۇلارنىڭ قولىغا كويزا، پۇتىغا كىشەن بوينىغا قوۋۇق سېلىپ قەپەزگە سولاپ، غۇلجىدىن ئۈرۈمچىگە ھارۋا بىلەن يالاپ ئاپارغان.

ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا بىر ئەسىرگە يېقىن ۋاقىتتىن بۇيان ئېيتىلىپ، خەلق مۇگزارىغا مەدەت ۋە خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىنى بېيىتىپ كېلىۋاتقان ئېلاخۇن كۆككۆز ناخشا-قوشاق-لىرى، كىتاپ ۋە ئىلمىي ئەسەرلەردە ئۆز ئورنىنى تاپتى. سادىر پالۋان ماھارەت مەك-تىۋىنى كۆرگەن، ئۇنىڭ ئىجادىي ئەنئەنى-لىرىنى داۋام ئەتتۈرگەن خەلق شائىرلىرىدىن بىرى ئېلاخۇن كۆككۆزدۇر.

ئەپسۇس لىرىزىم، پوئېتىك جەڭگىۋارلىق ئېلاخۇن كۆككۆز ئىجادىدا ئالاھىدە ئاجرىلىپ تۇرىدۇ. ئۇ مانجۇر باسقۇنچىلىرىنىڭ زۇلمى، جەۋر جاپاسىنى زور ئېچىنىشلىق بىلەن بايان قىلدى:

ئېلاخۇن كۆككۆز دەپ،
ئون سەككىزدە ئاتالدىم.
خەلق دەردىنى كۈيلەپ،
جەۋرۇ - جاپاغا قالدىم.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قاتىللىرىدىن بولغان مۇستەبىت جىڭشۇرېن ھاكىمىيىتى تۈرمى-سىدە ئېلاخۇن بەش يىل ئەيىپسىز ئازاپ چەكتى. ئۇ 1933-يىلى ئەڭ يېقىن دوستى سۇلايمان بىلەن تۈرمىدىن قېچىپ، ئۆزى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرتىغا كەلسىمۇ، شۇ چاغدىكى ھاكىمىيەت ئۇنىڭ پېيىغا چۈشتى. شۇڭا ئېلاخۇن ئائىلىسى بىلەن تېكەس ناھىيەسىگە كۆچۈپ بېرىپ، بۇ مۇنبەت زېمىندا ئالمىلىق باغ بەرپا قىلىپ، ھالال مېھنەت قىلدى. بۇ باغ ئېلاخۇنكام بېغى دەپ ئاتىلىپ كەتتى. لېكىن كۆپ ئۆتمەي ئۇ يەردىمۇ ئەركىن نەپەس ئالالماي ۋەتەننى تاشلاپ ياقا يۇرتلارغا سەپەر قىلدى.

1963-يىلى قازاقىستاننىڭ ئالمۇتا ۋىلايىتى ئۇزۇناغاچ يېزىسىغا كۆچۈپ چىقىپ بىر يىلدىن كېيىن ئۇيغۇر ناھىيەسىنىڭ چارىن يېزىسىغا بېرىپ ئورۇنلاشتى. ئۇنىڭدىن توققۇز پەرزەنت (يەتتە ئوغۇل، ئىككى قىز) قىرىق نەۋرە، 59 چەۋرە قالدى.

ئېلاخۇن كۆككۆز 1970-يىلى 104 يېشىدا ئالمۇتا ۋىلايىتىنىڭ ئەمگەكچى-قازاق نا-ھىيەسى ئاۋات يېزىسىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

يىللار ئۆتكەنسېرى ئۇنىڭ ھاياتى ۋە قوشاقلىرى ھەققىدە ئىزدىنىش تېخىمۇ يوقىرى كۆتۈرۈلۈپ ئۇيغۇر ئېغىز ئىجادىيىتىگە بېغىش-لانغان توپلاملارغا قوشۇلدى. ئۇنىڭ قوشاقلىرى 100 گە يېقىنلاشتى. ئۇنىڭ ھەققىدە يازما مەنبەلەردىن كېلىپ ئۇلار مەتبۇئات سەھىپىلىرىدىن ئورۇن ئالدى.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇنەۋۋەر پەرزەنتى، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى تارىخىغا ئۆلمەس مىراس قالدۇرۇپ كەتكەن جەڭگى-ۋار قوشاقچى ئېلاخۇن كۆككۆز تىلىۋالدى ئوغلىنىڭ تۇغۇلغانلىقىغا بۇ يىل 140 يىل توشتى. ئۇنىڭ ھەيكىلى غۇلجا شەھىرىگە تىكلىنىپ، نامى ئۇيغۇرلار قامۇسىغا مەڭگۈ ئۆچمەس سەھىپە بولۇپ يېزىلىپ قالىدىغانلىقىغا ئىشەنچىمىز كامىل.

تۇرسۇن قاھارى (ئالمۇتا)،
پېشقەدەم ژۇرنالىست

قەپەزدىكى توتى قۇش

(ھۆججەتلىك ھېكايە)

موسكۋا - بېيجىڭ پويىزىدا زابايكالىيې، خاربىنلار ئارقىلىق بېيجىڭغا ئاندىن ئېلېكترو-پويىزدا شاڭخەي، گۇاڭجولارغا بېرىپ، تىجارەت قىلىۋاتقان چاغلىرىم ئىدى. 1989-يىلى بېيجىڭدا جاڭجاكو ناملىق كوچا بار ئىدى. ئۇنىڭدا ئۇيغۇرىستاندىن بارغان ئۇيغۇرلار ئاشپەزلىك، ناۋايلىق قىلىشاتتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ھەممىنى جەلىپ قىلىدىغان سىدىق ئاخۇن قەشقەرلىق دېگەن كىشىنىڭ ئاشخانىسى بار ئىدى. ئۇ بويى ئورۇق كېلىشكەن چىۋەر سۆزلۈك، مۇئامىلىسى سىلىق، خۇشخۇي ۋە چاققان ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ ئاشخانىسىدا تاماق ناھايىتى تەملىك ۋە تېز تەييارلىناتتى. لېكىن بۇ خۇسۇسىيەتلەر بۇ ئاشخانىنىڭ داڭ چىقىرىشىغا سەۋەپ بولغان مۇھىم ئامىل ئەمەس، ئۇنىڭ ئەڭ چوڭ ئالاھىدىلىكى بىرىنچىدىن ئاشخانا ئالدىدا تۆمۈر قەپەزدە ئېسىغلىق تۇرغان چىرايلىق توتى قۇش بىلەن ئاشخانىنىڭ ئۈچ تېمىغا «بۇ مېنىڭ جانىجان ئانا ۋەتىنىم» دېگەن يېزىق ئاستىغا چوڭ قىلىپ ئىشلەنگەن، ھەر قانداق كىشىنى ئىختىيارسىز مەپتۇن قىلىدىغان چىرايلىق ئۈچ رەسىم - كۆرۈنۈش بار ئىدى. ئەنە ئىككى قاپتىلى ئارچا، قارىغايلار بىلەن قاپلانغان تەلكە تاغلىرى. تاغ باغرىدا ئوتلا ۋاتقان كالا، قوي-ئۆچكە، ژىلقىلىرى، تاشتىن تاشقا ئۇرۇلۇپ شاۋقۇن سۈرەن بىلەن كۆۋۈكلىشىپ غەزەپ بىلەن ئېقىۋاتقان تەلكە سۈيى كەكسايدىكى چىرايلىق كۆك چىمەنلىكتە ئولتۇرۇپ:

سادىر بوۋامدىن قالغان بۇ ناخشا بىزگە مىراس،
شۇ ناخشىنى ياڭرىتار مەرت ئېلىنىڭ باللىرى.
تەجەپ گۈزەل خۇشپۇراق ئېلىخونىڭ باغلىرى،
گۈل چېچەككە پۈركەنگەن زەپ ھاۋالىق تاغلىرى.

دېگەن ناخشىنى دۇتار، تەمبىر، راۋاپقا جور قىلىپ ئېيتىۋاتقان ئۇيغۇر يىگىتلىرىنىڭ رەسمى. ئۇنىڭ يېنىدا مەن ئۇيغۇرنىڭ مەش-ئىلى دەپ قەددىنى تىك كۆتۈرۈپ تۇرغان قەشقەر ھېيتگاھىنىڭ مۇنارىلىرى ئالدىدا بېشىدا تەۋەك كۆتۈرۈپ، پەشتاختا چېلىنىۋاتقان ناغرا، سۇنەي، سەنەمگە كەلتۈرۈپ ئۇسسۇل ئويناۋاتقان ناۋايلار، بېشىدىكى پەرەنجىسىنى ئالماي تۇرۇپ، پەرەنجىنىڭ يوچۇغىدىن تارتىنچاقلىق بىلەن تاماشىغا كۆز سېلىپ تۇرغان ھايالىق چوكانلار ئىككى قولىدا ساپايە تۇتۇپ ئۇسسۇلغا چۈشكەن خۇشخۇي يىگىتلەر، ئۇلارغا جور بولۇپ ئويناۋاتقان چىرايلىق قىز - جوگانلار، ئەنە سامسىپەز، مانتىپەز، پەرمۇدىچىلار ئۆز تاماقلىرىنى ماقتاپ كوچىنىڭ بارىچە توۋلىماقتا. ئەنە مېلىنى بازارغا ئەكەلگەن ئاق ساقاللىق بوۋاي ئېشەكنىڭ چۇلۋۇرىنى بىر قولىدا تۇتۇپ تۇرۇپ بىر قولى بىلەن ئۇسسۇلغا چۈشمەكتە. توپ-توپ بولۇپ ھېيت نامىزىنى ئوتەپ مەسچىتتىن چىقىۋاتقان كىشىلەر، ئالا يېشىل كۆينەكلەر كىيىپ ھېيت تاماشىسىنى قىزدۇرۇپ ئويناۋاتقان باللار، ئېھ.. ئۇيغۇر ئېلىنىڭ قېدىمىي جانىجان دىيارى زۇلۇم-زۇلمەتكە بەرداشلىق قەددىي پۈكۈلمەس ئىرادىلىك ئەزىزانە قەشقەر بۇ مېنىڭ ئانا-ماكانىم، غەيرىتىم، شۆھرىتىم، شىجائىتىم، دەرمانىم سەن بار ئۈچۈن مەن ئۆزەمنى ھايات ھېساپلايمەن. ئۇنىڭ نېرىسىدا مەن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ شاھىدى بىر زامانلاردا بۇ يۇرت مېنىڭ خەلقىمىنىڭ ئۆز قولىدا ئىدى. مەن ئۇنىڭ پادىشاھى ئىدىم، دەپ قەددىنى رۇسلاپ تىك تۇرغان ياركەنت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ خانى - ئابدۇرېشىت خاننىڭ ئوردىسى. شۇنداقلا گۈزەل خوتەن ۋادىسى بىلەن خوتەن گىلەملىرىنى توقۇۋاتقان چىرايلىق قىزلارنىڭ ئەۋرىشىم سۈرەتلىرى تەسۋىرلەنگەن ئىدى.

ئەي پەلەك، چەرخىڭ بۇزۇق.
كىملەرگە خار قىلدىڭ مېنى؟
دەردى يوق بېدەرتلەرگە،
خارۇزار قىلدىڭ مېنى.

ئىلھ جانىجان ئەزىز ۋەتىنىم، مېنىڭ دىيارىم دېگەندىنمۇ ئارتۇق ھۆزۈر - راھەت بارمۇ بۇ دۇنيادا؟ ئەي ئاللاھ! بىز سېنىڭ ئۆگەي بەندە كەمبۇق؟ نېمە ئۈچۈن بىز ئۆز ماكانىمىزنى ئۆزەمنىڭ دېيەلمەيمىز؟ نېمە ئۈچۈن ۋەتەن مېنىڭ دېگەنلىكىمىز ئۈچۈن گۇناكار بولۇپ قالىمىز؟ سەن بىزنى يېتىم بالا قىلىپ ئۆز ئانىمىزدىن ئايرىۋەتتىڭغۇ. ئەي ئاللاھ! سېنىڭدىن باشقا باشپانايىمىز يوق! سەن ئۆزەڭلا بۇ ئادالەت-سىزلىككە خاتىمە بېرەلەيسەن، سەندىن باشقا ھېچكىم بىزگە مەدەت بېرەلمەيدۇ.

ئەنە سىدىق ئاخۇن ئاشخانىسىنىڭ ئالدىدا قەپەزدە ئېسىغلىق چىرايلىق توتى قۇش: سىدىق ئاخۇن مېھمانلارغا قاراڭ، مانا يېڭى مېھمان كەلدى، ئاۋۇ ئەپەندى پۇل تۆلىمەي چىقىپ كېتىۋاتىدۇ، ئاۋۇ ئايال تەخسىنى چىقىۋەتتى، سۇنىغىنى ئەخلەت ساندۇغىغا تاشلىدى-دەپ سايرىماقتا. مەن ھەم سەپەرداشلىرىم بىلەن بىللە ھەر كۈنى موشۇ ئاشخانىدىن تاماق يەتتىم. سىدىق ئاخۇن بىلەن يېقىن تونۇش بولۇپ قالدۇق. ئۇ قەشقەر جانقورغانلىق ئىكەن. ئايالى ئاغرىقچان، باللىرى ئۆششاق بولۇپ، ئۆز يۇرتىدا جان بېقىش قىيىن بولغاشقا بۇ ياققا كېلىپ ئاشپەزلىككە ئورۇنلىشىپتۇ. سودىسى ياخشى ئىكەن. ئۇنىڭ ئەتراپىدا خىتايلار ئاشخانىلىرى كۆپ بولسىمۇ، كۆپىچىلىك خىتايلار موشۇ ئاشخانىدىن تاماق يەيدىكەن. سەۋەبى بىرىنچىدىن، تامىقى باشقىلارنىڭكىدىن تەملىك ۋە پاكىزە ئىكەن. ئىككىنچىدىن، كۆپچىلىك ھېلىقى توتى قۇشنى كۆرۈپ سۆز قىلغىنىنى ئاڭلاپ تاماشا قىلغىلى كېلىپ تاماقلىنىدىكەن.

مەن بۇ توتى قۇش توغرىلىق سورىدىم:

- سىدىق ئاخۇن بۇ قۇشنى قەشقەرگە كەلگەن بىر پاكىستانلىقتىن كىچىككىنە بالاپان ۋاقتىدا سېتىپ ئالغان. شۇندىن كېيىن ئۇنى بېقىپ سۆز قىلىدىغان قىلىپ، ئۆگىتىپتۇ. خۇددى ئۆز بالىسىنى باققاندەك ئېھتىيات بىلەن قارايدىكەن. بۇ يەرگە ئۆزى بىلەن ئېلىپ كەپتۇ. شۇندىن بېرى ئۇ سىدىق ئاخۇنغا خۇددى يېقىن بىر دوستى ۋە ياردەمچىسى سۈپىتىدە ئۇنىڭغا خىزمەت قىلىپ بېرىدىكەن. بۇ سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدا خىتايلارنىڭ بۇ قۇش ئۈچۈن ئۇن مىڭ يۈەن بېرەيلى، سېتىپ بەر دېسىمۇ، ساتمايمەن دەپ ئۇنىمىغىنىنى ئېيتىپ بەردى. خىتايلارنىڭ بۇ قۇشقا شۇنچىلىك قىزىقىشىنىڭ سەۋەبى يالغۇز ھەۋەس ئەمەس، بەلكى ئامەتنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن ئىدى. سىدىق ئاخۇن قولىدىكى «ئەگگۈشتە» سى بىلەن ئۆزىنى بەختلىك ھېساپلاتتى. شۇڭا ئۇ دائىم ئۈستۈن روھى كەيپىيات ئىچىدە يۈرەتتى.

ئارىدىن ئىككى يىل ئۆتۈپ، مەن يەنە سودا ئىشى بىلەن بېيجىڭدا ھېلىقى جاڭجاكو مەھەللىسىگە باردىم، لېكىن سىدىق ئاخۇن تۇرماق ئاشخانىسىنىمۇ تاپالمىدىم. ئاخىرى ئىزدەپ ژۈرۈپ قەشقەرلىك پولوپەز مەھەممەت دېگەن كىشىنى تاپتىم. ئۇنىڭ ئاشخانىسىغا كىرىپ، سىدىق ئاخۇننى سۈرۈشتە قىلدىم.

- بىر يىل بۇرۇن قانداقتۇ نامەلۇم بىرسى قەپەزدىكى توتى قۇشقا زەھەر بېرىپ ئۆلتۈرۈپتۇ. سىدىق ئاخۇن بۇ قۇش ئۆلگەندىن كېيىن خۇددى ئاتا-ئانىسىدىن ئايرىلىپ قالغاندەك قاتتىق ھىسرەتكە چۈشۈپ قاپتۇ. ئۇ شۇنداق يۈرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىر قانچە خىتاي كېلىپ سەن بۇ رەسىملەرنى شىنجاڭغا ئاپىرىپ ئېسىۋال. بۇ يەر جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مەركىزى. بۇ يەرگە پەقەت خىتاينىڭ رەسىمىنى ئېسىش كېرەك - دەپ ھېلىقى رەسىملەرنى يىرتىپ تاشلاپتۇ. ئارىدىن بىر-ئىككى ئاي ئۆتمەيلا بۇ جاي شەھەر قۇرۇلۇشى يولىغا چىقىپ قالدى. شۇڭا باشقا جايدىن ئورۇن تاپ، دەپ ئاشخانىنى بۇزۇپ تاشلاپتۇ. بۇ خاپىلىقلارنى كۆتىرەلمەي ئىككى-ئۈچ ئاي كېسەل تارتىپ، ئاخىرى ۋاپات بوپتۇ. ئۇنىڭ ئايالى بىلەن باللىرى بولسا بۇ يەردە ياشاش ئىمكانىيىتى بولمىغاشقا زار-زار يىغلىشىپ ئانا يۇرتى قەشقەرگە كۆچۈپ كېتىپتۇ. ئەلۋىدا ۋەتەندىشىم سىدىق ئاخۇن ئەلۋىدا. سېنىڭ مىللىي غورۇرىڭ ئەۋلادىڭىزغا ئۆرنەكتۇر. سېنىڭ توتى قۇشلىرىڭنىڭ خۇشخۇي سايرايدىغان چاغلىرى چوقۇم كېلىدۇ. ئىنشا ئاللاھ!

ياتقان جايىڭ جەننەتتە بولسۇن!

ياسىنجان ماخمۇدى،
1993-يىلى، 7-ئاي

Уйгуры - древнее звено тюркской цивилизации

Уйгуры занимают значительное место в семье тюркских народов. Однако нам, казахам, известно весьма немногое об истории и культуре этого, имеющего глубокие корни в тюркской цивилизации, родственного нам этноса. Этому есть различные объяснения, конкретные причины. Во-первых, основная часть уйгуров проживает в Синьцзянь-Уйгурском автономном районе (СУАР) Китая.

В годы «железного занавеса» научная и художественная литература попадала к нам оттуда в ограниченном количестве, поэтому, кроме узкого круга ученых, население в Казахстане не имело возможности знакомиться с материалами по истории и духовной жизни уйгурского народа. Исследования об уйгурской диаспоре Казахстана, художественные произведения уйгурских авторов недостаточно пропагандировались в советскую эпоху, мало переводились на казахский и русский языки. Несмотря на близость языка, единую религию, духовную общность, мы, братские народы, мало знаем друг о друге.

До недавнего времени тюркский мир был духовно разобщен. Причин много, и важнейшая из них - то, что в последние несколько столетий тюркские народы были лишены независимости, находились под колониальным угнетением империй. Это привело к забвению родственными народами их единых духовных истоков и понимания общности целей и задач тюркоязычного мира, ослаблению взаимодействия друг с другом на уровне общего историко-культурного самосознания. Однако с обретением суверенитета наступила новая эра, требующая формирования разносторонних отношений между народами-братьями, возрождения взаимосвязей, которые существовали в нашей совместной истории с незапамятных времен. Особенно важно выработать новый взгляд на историческое прошлое тюркоязычных народов. Хотя они и находятся сейчас географически близко друг к другу, тем не менее между ними наметилась заметая полоса духовного отчуждения. Это создает препятствия, мешает их единению перед лицом вызовов и угроз в современную эпоху глобализации, несущей экспансионистский заряд в духовной сфере со стороны христианского мира с присущим ему европоцентристским мировоззрением.

Ученые, изучавшие историю уйгур, провели серьезную исследовательскую работу. Сейчас имеется большой научный материал, содержащий сведения об его этногенезе, языке, традициях и обычаях, религиозных принципах, памятниках материальной и духовной культуры. У истоков уйгуроведения стояли такие видные ученые, как Клапрот, Я. Бичурин, А. Казамбек. Казахи могут с гордостью назвать имя Шокана Валиханова, собравшего и систематизировавшего значительный исследовательский материал, полученный им во время своего путешествия в Кашгар. Он ознакомил научную общественность России и Европы с очень интересными, весьма познавательными сведениями, дал развернутую картину образа жизни, истории уйгуров, благодаря чему мир много узнал об этом древнем тюркском народе, ведь в то время проникновение европейцев-путешественников в этот регион было весьма затруднительным. В трудах К. Риттера, В. Радлова, С. Ольденбурга, А. Бернштама, Л. Гумилева, Э. Тенишева, А. Хайдари и других источниках также содержится много ценных сведений об историческом пути развития уйгурского этноса с древнейших времен до наших дней. Известно, что в китайских архивах хранится немало интереснейших сведений по уйгурской тематике. В рукописях китайских исследователей имеются бесценные материалы о двухтысячелетней истории уйгуров, начиная с эпохи саков, уйсуней, гуннов до сегодняшнего времени.

По свидетельствам историков, в конце первого тысячелетия нашей эры на территории тогдашней Джунгарии в местности Тарим возник союз тюркоязычных племен под общим названием «уйгуры». Уйгурский каганат, существовавший в период с 745 по 840 гг., располагался от Алтая до Хингана и от Саянской возвышенности до пустыни Гоби, объединял под своим началом многие тюркские племена. Эта эпоха ценна памятником культуры той поры - письменами на камне, сохранившими имя автора - Мойын Шор. На уйгурских боевых знаменах были изображения волка, что является важным свидетельством единого с другими тюркскими народами понятия о тотемном культе. Важнейшим вкладом уйгурского народа в развитие мировой цивилизации является формирование своей письменности на основе древнего согдийского алфавита. Известно, что многие письменные памятники доисламского периода были написаны посредством именно этого письма. Уйгурскую письменность переняли не только монголы, но и маньчжуры. Калмыки говорят о древнем происхождении своей письменности, но она своими корнями восходит, скорее всего, к раннему уйгурскому письму. Если брать в целом, то в Центральной Азии, наряду с древнетюркской, уйгурская письменность исполняла важную культурную роль

Уйгуры занимали значительное место в общественной жизни и в государстве Караханидов, и в составе Монгольской империи. Известно также, что одно время они находились под властью найманского хана Кушлика. То, что язык общих для всех тюркоязычных народов произведений Жусупа Баласагуна «Благодатное знание» и Махмуда Кашгари «Словарь тюркских языков» более близок к уйгурскому диалекту, означает более раннее формирование уйгурской письменной литературы, чем у других родственных этносов.

В истории всемирного музыкального наследия произведения уйгурского народа также занимают заметное место, в их числе - «Двенадцать мелодий (макамов)». В уйгурских городах сохранилось много памятников художественной культуры и архитектуры.

Надо отметить, что в исторической науке не уделяется должного внимания разработке вопроса о том, что древние уйгуры сформировали культурные традиции, имевшие важное значение для развития всего региона Центральной Азии. Кроме того, они сыграли огромную роль в установлении связей между монгольским миром и духовным богатством Китая, Тибета, Индии. Уйгурские ученые перевели на свой язык буддистские и манихейские научные и художественные тексты. В X-XУ вв. тюркская руническая и уйгурская письменности осуществляли культурную связь между народами Центральной Азии. Так, например, монголы переняли уйгурское письмо через писаря Тататунга, который вел ханскую переписку в улусе Найман, располагавшемся на территории Западной Монголии, позже он стал доверенным лицом Чингис-хана. В одном из письменных источников того времени сохранились сведения о том, что «Чингис-хан приказал Тататунгу обучать уйгурскому письму на своем языке монгольских принцев». В китайских источниках говорится о том, что одним из учеников Тататунга был младший брат «потрясателя вселенной» Хасар. Во времена хана Хубилая (1210-1294) уйгурские ученые перевели на монгольский и тюркский языки китайскую конфуцианскую, тибетскую буддийскую религиозную литературу. Сохранились имена этих ученых, один из них - Каруандас, который знал языки народов Индокитая, Суматры. Некоторые ученые-уйгуры являлись членами академий китайских императоров.

Духовное наследие уйгурского народа составляют также богатый фольклор и письменная литература. В разножанровых произведениях устной народной литературы (песни, стихи, сказки, лирические и героические поэмы, исторические сказания, легенды, предания, пословицы-поговорки, загадки и др.) отражен многовековой жизненный опыт народа, говорится о его мечтах и чаяниях, содержится оценка происходивших исторических событий. Особенностью национальной уйгурской литературы является то, что она впитала в себя все лучшее из духовной культуры китайской, индийской, центральноазиатской цивилизаций. Особенно заметный след оставила центральноазиатская культура, подтверждением чего является ценнейшее духовное наследие тюрков, в которое входят названные ранее произведения Баласагуна, Кашгари, а также «Огузнамэ». Известные уйгурские поэты, творившие в XVII-XVIII вв., Хиркати, Залели, Наубати, в XVIII-X1X вв. к ним присоединяются новые имена - Абдураим Низари, Садыр палуан, Сеид Мухамед Каши, Молла Шакир, Билял Назым и др. В их поэтическом творчестве поднимаются значимые темы социального, общественного характера, используются новые приемы, оказавшие большое влияние на развитие художественного слова. Так, в газелях, поэмах видного народного поэта Биляла Назыма наряду с традициями восточной классической поэзии находят поэтическое выражение призывы к свободе, мечты о счастливой жизни своего народа. В их числе такие патриотические строки, как «Счастлив тот, кто погиб, защищая справедливость», «Перенесу через горы мешок, до краев наполненный горестями народа», мастерски переданные в казахском переводе сборника избранных произведений казахскими поэтами Марфугой Айтхожиной и Аблаем Тугелбаевым. В поэме Биляла Назыма «Назгум», посвященной уйгурской женщине, отстаивавшей свою честь, достоинство, много авторских отступлений, в которых содержатся размышления о судьбе родной земли, испытавшей много невзгод, исторических уроках, важных не только для уйгуров, но и для всех тюркских народов: народ, хранящий единство, непобедим. Раздоры ведут к тому, что враг его легко одолеет... Если народ лишится своей земли, над ним будет властвовать любой, кто пожелает.

Читая эти строки, казахи невольно задумываются о судьбе своих братьев, находящихся за пределами земли предков и мечтающих вернуться, соединиться со своим народом.

История уйгурского народа полна трагических страниц, наполненных борьбой за национальное освобождение, независимость, объединение. То, что в истории остались, наряду с общим названием «уйгуры», кашкарцы, турфанцы, таранчы, говорит о том, что народ был раздроблен, не смог сохранить единое, целостное государство. Одно время уйгуры были подвластны монгольской империи, затем - китайской. Одним из крупнейших восстаний за независимость было уйгуро-дунганское восстание в XIX веке. В 1945-50 годах Уйгурстан ощутил вкус свободы, но противники тюрко-исламского единения, в том числе и тоталитарный Советский Союз, не дали возможности уйгурам обрести независимость. Регион Восточного Туркестана, в котором проживают вместе с уйгурами казахи и кыргызы, бежавшие когда-то от советского режима, был принесен в жертву геополитическим интересам России и Китая. Между тем, эта благодатная земля с целостной территорией, с опытом государственного устройства, по показателям уровня развития образования, науки, экономики соответствует всем требованиям для создания в этом регионе самостоятельного государства.

В сегодняшнем суверенном Казахстане большое внимание уделяется вопросам удовлетворения духовных запросов уйгурской диаспоры. Действуют уйгурские детские сады, школы, театры, в высших учебных заведениях - группы с уйгурским языком обучения. Издаются республиканские, районные газеты и журналы, уйгурскими редакциями издательств выпускаются книги, специальными отделами Института востоковедения изучаются история, язык, искусство, этнография уйгурского народа. Наши братские народы стремятся к взаимному пониманию, ибо только укрепление единства, развитие духовной общности всех тюркоязычных народов, объединенных общим происхождением и общей верой, может привести тюркский мир к новому, еще более плодотворному витку нашей общей цивилизации.

Рахманкул Бердибай,
член-корреспондент НАН РК,
профессор (перевод Гайнижамал Шекей)
Независимая газета Казахская Правда

Кәч күз

(һекайә)

Челәк тәвәсидә кәч күз еди. Хелидин учрашмиған икки дост рәңму рәң түскә киргән дәрәхләр арисидики орундуқларға келип олтурушти. Адәттики күнләр болғачқа паркта анчә адәм йоқ еди. Келәр-кетә гәпләр билән вақит бу йәргә йетип қалған еди. Әмма Исламниң олтурған җайидин анчә қозғалғиси кәлмиди. Йәнила «Ира» дегән исимға һәйран болуп тәкрарлайтти – Ира бу русларниң етиғу, немишка ундақ қойдикинә? Уйғурларниң етиму Ира болмдикинә? Болиду, толуқ исми - Ирадә, қисқартип Ира дәп атиса керәк – деди. Ағиниси Мәруф униңға қошумчә қилип: «Дадиси уйғур болғини билән, аниси татардә. Ата-аниси чоң хизмәтләрдә ишлигән дәйду. Татар хотунларниң аччиғи яман болиду – дәп чоңлардин аңлиғиним бар еди...

Исламниң һәдиси Халидәм ери Қасим билән Ғулҗидин қечип келип Челәктә туриватқиниға бир жил болди. Мусапирчилиқ, турмуш еғирчилиғи, русчә хәт билмәслики сәвәплик тирикчиликни совхозда ишләш билән өткүзди. Бундин бәш-алтә ай бурунла Қазақстанниң Бақанас дегән йеридә қазақларниң қолида қой беқип қалған инисини аңлап, Челәктики һәдиси өз қешиға әкивалған еди».

Күндүз яққан ямғу тохтап һавому ечилди. Челәкниң еник шамили бүгүн башқичә йеқимлиқ. Исламниң китап оқуватқан өйиниң очуқ көзникидин кириватқан упуққа йол тутқан қуяшниң нурлири билән биллә шаир тәбиәтлик өсмүрни талаға чиллап туратти...

Йеқиндила һәдиси туғулған күнигә елип бәргән шатланкә көйнигини кийип әйнәк алдида чечини тарап үсти-бешиға зоқлинип қарап алдираш кочиға чиқип чоң қәдәмләр билән меңип кәтти.

Ислам һәқиқәтән чирайлиқ жигит еди. Уни бир көргән қиз яхши көрмәй қалматти. Һаятиниң 16-баһариға йеңидин қәдәм қойған һессиятчан бу жигитниң вуҗудини һаяҗан чирмивалған еди. Туюқсиз «тохта» дегәндәк болдидә, җайда миқтәк туруп қалди. Буниңдин сәл нерида колонкидин челикигә су толдуруватқан өзигә тәңтуш бир қиз туратти. Учисида өзигә бәкму ярашқан һаварән көйниги болуп оң мүрисидә әндила көтүрүлүшкә башлиған көксилири қарап ташланған бир өрүм чечи қиз бешини Ислам тәрәпкә тез бурғанда «Маң йолуңға» дәп урулған қамчидәк билинди. Амма таң шәбнимидә нурланған ақ алмидәк чирайидики бир җүп шаһла көз шундақ табәссум һәдийә қилдики һәй һаннас...

Яқ бу яш қизларға хас адәттики шох тәбәссум әмәс. Пәқәт бар гөзәлликини, сирлиқ турақлирини һәдийә қилиш үчүн бирла қуяш күтүп турған еди. «Мана мән бирла сән үчүн» дәп пориклирини ачқан гүлгә хас тәбәссум болуп муһәббәт көчүрмишлири тәсиридә урғуп турған муштумдәк жүрәктин талланған бир парчә төмүргә урулған базғандәк кәлди. Аққан юлтуз мисали тезликтә қараши тәрәптин чоң дәрвазиға йол алған қиз ишик алдида бир дәқиқә тохтидидә йәнә җилғә қилип худди чечигән кийиктәк көздин ғайип болди. Арида қанчә вақит өтти. Ислам пәқәт йеңидин баһар шамилидәк ләгләг учриватқан балиларниң вақиришип сүркүшүп өтүп кетишидинла һошиға кәлди. Я алдиға, я кәйнигә қайтишни билмәй туруп қалди...

«Сән һуш каллаңни йоқатма» - деди һәдиси бир күни тамақ үстидә. «Һелитин саңа ким қоюпту мәҗнунлуқ кочисиға киришни? Ана вәтәндин айрилип тәрәпәрәң болуп жүргинимиз азму? Болди мошу тоққузинчи айдин башлап кәчки мәктәпкә баридиған болисән, тәйярлан. Қараңлар буни көтирәлмисәң саңгилитвал дегәндәк»...

- Сизгә буни ким деди һәдә?

- Аңлидим, қандақ аңлимайсән. Сән күндә дегидәк дәрвазиға тәлмүрүп пәрванидәк әгип жүрсәң, кочиниң турғунлириниң көзи қарғу, тиллири кекәш девидиңму?

- Бир көрүп һәсрәттә қалдим ол пәри рухсарини икки көрсәм дәп тиләймән көзлири хумарини – дәп пихилдап күлүп кәтти. Бу гәпләрни тиңшап олтурған Исламниң тағиси Абдул-ака.

У адәм Маливай йезисида яшатти. Униң кәспи моздоз болуп, һәр йәкшәмбә күни Челәккә келип, һәдисиниң қизи Халидәмниң өйидә бир қонуп сода қилип кетәтти. Өзи әллик яшлар әтрапида, узун бойлуқ, ақ-сериқ, оруқ ақ үзлүк йоған бурниниң үстидики чеқир көзлиридин күлкә кәтмәйдиған саватсиз болғини билән көп ривайәт, әпсанилириға уста. Сөзлигәндиму бирни он қилип сөзләп, арисиға қошуп пахта етишниму унтимайдиған адәм еди. Һазир бундақ болсиму илгири ахир үч қетим өйлиниптимән. Һәммиси дегидәк бир қошуқ су ичсә тамиғидин көрүнүп туридиған – оңайла қоллиридин чиқирвәтилиғу – гәпкә арилашти һәдисиниң ери Қасим.

- Мениңчә, - деди тағиси гәпни башлап – Исламда һеч әйип йоқ. Рәнҗитмәңлар балиниң көңлини қалдуруп. Ашиқ болса гунаһмикән?

- Әйип бар – деди һәдиси җиддийлишип – Һәр ким өз хилини тепиш керәк. Иҗарида туриватқан мошу икки еғиз кона өйиниң һәтта дәрвазисиму йоқ. Сөзлигидәк сөзүм йоқ, хәҗлигидәк пулум йоқ – болуп қалар аста-аста.

Абдул-таға тамака орашқа башлиди:

- Сән, Халидә, чайға баримән дәвататтиң.

- Һә, барай, вақти болди. Сән таға мону бәңвашқа нәсиһәт қилип қой.

Қараңғу кечә талада йеник шамал ғазаңлирини шилдирлитишлири өй ичидә Абдул-тағиниң түгмәс параңлири Исламниң шерин хияллириға кашила қилар әмәс. Уйқа кәлмәйду, көз алдида әшу бир сима.

- Ухлап қалмиғансән?

- Һә, шундақ.

- Йеқинда Алмутиға кәтмәкчимән. Сениму биллә елип кетәй. Халисаң һөнүрүмни үгән, халисаң оқуп молла бол. Әң муһими русчә үгинивал. Мана мән кәлгинимизгә бари-йоқи икки жил болмайла рус тилини жипидин жиңнисиғичә үгинивалдим. Йеқинда сәләтлик бир рус чокан туплийини оңшатқили келиведи катур-кутур қилип олтуруп айғиниму оңшидим, өзини һоҗрамға қамидим. Ғиң қилалмиди. Хи-хи қилип күлүп кәйнидин узақ йүтәлдидә, җим болуп қалди.

Исламни әндила уйқа басқан чеғи һойлидики тарах-турухтин ойғинип кәтти. Аңғичә ичкиридин чиққан Исламниң һәдиси Халидә:

- Тағa һойлида бирлири барму, немә? Дәп аваз чиқарди.

- Һә, һә. Ким? немә? - дәп сәкрәп орнидин турған Абдул-тағa оюқта турған ноғушни алдидә өзини талаға атти. Ишик алдиға чиққан Ислам һаңқийип туруп қалди. Әҗайип әһвал йүз бериватати:

Бу мәс бовай мошу кочида яшатти. Өйиму буларниңкигә охшаш дәрвазисиз кона өй еди. Билмәстин мәсчиликтә өзиниң ойгә охшитип тәмтиләп кирип қалди. Әтималим шу тапта қолини пешанисигә вә икки мерисигә тәккүзүп: «Господи, Господи» дәп қаяққа меңишни билмәй типирлап жүрәтти. Чүнки өйиниң алдида бир әрвақ туратти. Хилвә кочиниң хирә йориғида узун қоллирида ноғушни тик тутуп туруп кәйни-кәйнидин «Как дела?» дәп вақириватқан Абдул-тағиниң көрүнши шу тапта мәс турмақ сақ адәмниму гача қилип қоярлиқ еди. Чирақ йоруғиниң шамалда тәвринип турған қара яғач шахлириниң арисидин худди асмандин созулуп чүшүватқан арвақтәк ақ чачлиқ узун оруқ тенигә чаплишип туридиған ақ ич кийимгә баш үстидә тик тутуп турған узун ноғушни техиму вәһимийлик қилип көрситәтти. Пәқәт қандақ әһвалиң дегән мәнигә егә бу «Как дела?» билән Абдул-тағa:

- Сән кимсән? Бу йәрдә немә ишиң бар? Тирклигиндә өйиңни тап – демәкчи екәнлигини чүшәнди. Бовай ахири киргән йолини таптидә, яш балидәк илдамлиқ билән «Господи»ни тәкрарлап, чоқунушни тохтатмай көздин ғайип болди. Абдул-тағиниң сүнәйдәк созуқ авазидин огунуп кәткән икки яшлиқ оғлини бағриға бесип қорқунуш билән ишик алдиға чиққан Исламниң һәдиси Халидә һазир өзини басалмай пихилдап күливататти.

- Вай Абдулка, араң жүргән мәс бовайниң әһвалини сораш үчүн ноғушни ишлитидиған адитиңиз бар екәндә?..

- Билмәймән қолумға ноғушниң қандақ чиқип қалғанлиғини, абдул-тағa бир аз оңайсизлинип андин дәрһал өзини руслап - өзимиғу йоған орус екән. Силиқ параң билән йолға селивәттим. – деди.

Исламниң һелиғичә уйқиси кәлмиди.

- Раст, - өзи билән муңдишип, мән ғерипқа ким қоюпту содигәр яр тутқили, содигәр содиға кәтсә, олтуруп қан юрткили дегәндәк маңа немә көргүлүк. Һәтта әшу күни ағинилирим билән Ира оқуйдиған мәктәпкә барғанда достлирим Ира Ислам сизгә ашиқ бирақ русчә билмәйду. Өзи чүшәндүрәлмигәнликтин бизни әвәтип өтүнүп сориди. Сиз униңға рәхим қилип айрим учришишқа разилиқ берәмсиз? – дәп худди той күни қизға никаһ сүйүни ичкүзгәндәк гәп қилалиған болса, уму өз йолида мәйли дегән болса дәйлуқ. Хош шу чағда мән Ира билән қандақму сөзлишип муһәббәт сирлиримни изһар қилған болаттим – дегән назук сезим чақмақ тезлигидә көз алдидин өтти. Ахири у Абдул-тағиниң қол шарити билән һәл қиливалидиған йәкшәмбә базиридики өтүк содиси әмәстә...

- Ухлаватамсән? - Абдул-тағa бир чағда җелигәндәк қилип – Һәдәңниң гепиға қариғанда, сән йеқинда Ираниң акисидин таяқ йәп қапсәңғу. Яхши әмәс. Оғул бала дегән қизларға күйүшнила әмәс, вақти кәлсә, шу муһәббәтни қоғдиялайдиған болиши керәк. Маңа охшаш «как дела?-»дин бир нәччини дәвитип, еңигиңни көтүрүп туруп баш билән қоймидиңму?

- Еңигимни көтүрүп әһвални сорап баш атқичә қарап туридиған тамдики қочақ болғийди - дәп ғоңдуйшиди Ислам. Өзи мәктәпниң ахирқи синипида оқуйдекән. У бокс билән шуғуллинидекән. Мениң сиңлисиниң кәйнигә чүшүп жүргинимни биләрмиш. Шу күни мәктәптин оқуғучилар қайтқанда, биз йол үстидә Ирани күтүп тураттуқ. Акиси бизни байқап келип, төрт-бәш ағинилири билән қешимизға келип җидәл чиқарди.

- Бокс дегән немә?

- Қолиға терә пәләй кийип мушлишидиған спорт оюни. Сән илгири ейтқан едиң мәндә тазиму чиң териләр бар. Бир урғанда ғонуҗунни жиқитидиған баштәк пәләй тикип берәйму? Һә мәйли һәммигә салавәт. Әнди сән өчүңни алимән дегән нийәттин қайт. Техи өмрүң алдида, Алмутиға кетимиз. Қалған иш бир Аллаһниң һөкмигә бағлиқ, бара көрәрмиз...

Ислам узаққичә ухлиялмай хиял билән ятатти. Өйниң ичидә тағисиниң пушулдишидин башқа аваз йоқ. Икки қолини беши астиға қоюп йетип шундақ дәтти у өз-өзигә. Һәммиси яратқанниң қолида екән, аман болсақ техи немиләрни көрәркин бу баш...

Мана арида оттуз жил көз жумуп ачқичә өтүп кәтти. Армийә хизмитини өтәш, оқуш, өйму-өй көчүп иҗарида яшаш, икки балилиқ болуш, хотуниниң йеқимсиз иш-һәрикәтлири, мусапирчилиқ, тирик-житимчиликтә өткән һаяти ислам үчүн нәччә китап язса түгимәйдиған мусапә еди. Мана һазир ислам күтүлмигән хияли бәхитләр қойнида. У биринчи ашиқ болған қиз Ира оттуз жил бурун униң жүригигә биринчи муһәббәтни йеқип әнди шунчә жилардин кейин шу отниң чоғини өчәрмәй яндуруп кәлгән Ира яки Ирадә...

Меһманхана ғоҗрисидин чоң кочидики һәшәмәтлик беналарни безәп турған рәңлик решеткилар, пәрдиләр арисидин Исламниң көзигә көксигә ақ пақлан билигини ташлап әндила уйқиға кәткән Ирадәниң һелиму яшлиқ гөзәллигини сақлап қалған чирайини һәсән-һүсән нурлири әркилитип турғанлиғи көринәтти. Шәһәрдики житим балилар интернатиниң мудири Ислам бүгүн мәктәпкә бир группа һәйриханлиқ ишлири билән шуғиллинидиған чәт әлликләрниң келишидин хәвәр тапти. У муәллимләргә тәярлиқ көрүш һәққидә тапшурмиларни бәрди. Меһманлар кәлгәндә деризә алдида қарши алди. Әр-аял болуп бәш кишилик группиға қара көзәйнәк тақиған қәдди қамити келишкән бир аял тәрҗиманлиқ қилди. Салам саәттин кейин мудир бөлүмисидә олтурушуп чай ичип, әһвал сораш вақтида тәрҗиман аял қара көзәйнигини йешип сомкисиға салди-дә мудирниң көзигә қариди вә шундақ бир тәбәссум қилдики баятин меһманларға салмағлиқ җавапларни берип сөһбәтлишиватқан бу мунайим адәм, шу дәмдә шох балидәк орнидин ирғип туруп кетишкә тасла қалди. Чирайи татардиму, қизардиму яки ағзи очуқ петичә қалдиму, жумулдиму өзиму билмәйду. Пәқәт меһманларниң бир-биригә мәнилик қарап қоюши, тәрҗиманниң инглиз тилида сөз башлишила уни һошиға кәлтүрди. Мәктәп бенаси, ятақ ханиларни арилаш, бәзи оқуғучилардин һал сораш ишлири икки саәттила түгиди. Лекин тәрҗиман аял билән айрим параңлишишқа тәққаза боливатқан мудир үчүн узақ вә еғир җәриян болди. Ахири хошлишиш пәйтигә келип меһманлар машина тәрәпкә меңишти. Хошлишиш алдида тәрҗиман аял қалди. У дәрваза алдида буттәк қетип турған мудиргә бир қаривелип күлүмсиригән бойи аста меңип алдиға кәлди.

Әссаламу әләйкум Исламҗан! Ира, Ира әмәс Ирадә. Мана кердиңизму оттуз жилдин кейин йәнә йолиңизда пәйда болдум.

Ирадә! Чоп-чоң әр-аялниң күндүзи дәрваза алдида бир-бирини бағриға бесиши, тилсиз тәлмүрүп турушлири чәттин қариғанда кишиләр үчүн ғәлитә көрүниши тәбийи... болупму буларға қарап турған мәктәп балилири өз ара пичирлишип, пихилдишип күлишәтти. Ислам Ирадини йетиләп бөлүмигә әкирди.

- Рус тилини тазиму үгинипсиз һәтта мәктәп мудири дәриҗисигә йетипсиз?...

- Һә мудир болғинимға бир жил болди. Өзәм житим өскәчкә житимларға йеқин болуп хелидин буян мушу мәктәптә ишләватимән.

- Өзиңиз уйғур тилини таза сөзләватисиз.

- Мән уйғурчини кичигимдин билимән. Әгәр шу вақитларда маңа әймәнмәй сөз қилған болсиңиз ким билиду мүмкин һеч қачан бир-биримизни йоқатмиған болар едуқ...

- Әндичу җеним Ирадә! Әнди?

- Әндима? Ирадә күлүп кәтти, әнди сиз бала-чақилиқ әлбәттә. мән әнди юртум Чиләккә әтә кетимән. Икки балам һазир апам билән у йәрдә. Һелиқи сиз билән соқушқан акамниң оғлиму бар. Акам болса көп жиллардин буян түрмидә, аяли башқа әргә тегип кетип қалди. Дадам ағрип больницида ятиду...

- Ериңизчу?

- Еримма? Ирадә әнди муңлуқ күлүмсириди. У бизни ташлап кәтти. Иккимиз Москвада чәт әлләр институтини биллә түгәткән едуқ. У Алмутулуқ еди. Ата-анисиму яхши адәмләр, бирақ сода ишиға киришвалғандин кейин у өзгиривалди. Байлиқ дегән, характери бош адәмни тезла йолдин чиқиридекән. Сизни һақарәтлигән, рәнҗиткән адәмни адәм дейишкә боламду?

- Көрсүтүп қоюңчу Абдул тағам дегәндәк «Как дела» дәп туруп баш билән қояй, яқ униңдин әһвал сорашқа әрзимәйду такаллишиш хәтәрлик, қураллиқ һимийичилири бар. Өйни сетиветип өзи чәт әлләргә берип жүриду бу йәрдики бош вақтини яш қизларниң компанийәсидә өткүзүшкә хумар.... Мән ахирқи иш күнүмни түгәттим бир һәптидин бери меһманханида яшиватимән....

- Ирадә, мениң һаятимму шундақ бәхитсизликтә өтти. Мән һазир ялғуз бир өйдә яшаватимән... Адәмгәрчилиги йоқ, меһман халимайдиған, туққанлар билән арлишишқа унимайдиған күнчи аял билән өткән дозақтики һаятим ахири ялғуз яшашқа мәҗбур қилди жүрәк ағриғи болуп қалдим. Сиз маңа рәһим қилиң Ирадә!

Кечәму – кечә болса,
күндүзму кечә болса,
Яр билән тепишқанда
таң атмас кечә болса.

Парк ичидики дәрәқләр учиға йепишвалған қуяшниң ахирқи қизғуч нурлири чүшүп туратти. Кәч күзниң салқиниму өз тәсирни көрситишкә башлиди. Янчуқтики тамакиму түгәпту. Ислам орнидин туруп йеңи ғазаңлар билән пүркүниватқан йолда меңип ташқирға чиқти. Чиләккә баримән, шамилини сеғиндим. Йәни шу балилиқ чағлирим өткән кочиларда ялғуз сәйли қилимән дәйтти. У өз өзи билән параңлишип бәлким әнди шу биринчи муһәббәтни соға қилған сөйүмлүк кочини ялғуз әмәс сөйүмлүк әшу әзиз инсан билән сәйлә қилармән.

Хатимә:

Исламниң әшу шерин арзу-арманлирини Ирадә билән учрашқан әшу күндин бир ай өткәндә рәһимсиз әҗәл – жүрәк ағриғи туюқсиз мәңгүлүк елип кәтти. Бәлким қаттиқ хошал болуп кәткән болуши керәк. униң шерин арзу-арманлири у дунияда әмәлгә ешип қалар...

Хәйринниса Турди

Мәдәний варислик

МОЖУТЛИҒИМИЗҒА ХИЯНӘТ ҚИЛИШҚА ҺОҚУҚИМИЗ БАРМУ?

«Бүгүнки таңда мәдәний мираслиримизниң варислири барму?» - дегән соал наһайити җиддий туруватқанлиғи мәлум. Тарихий вәтинимиздә зиялилиримиз мәзкүр мәсилә үстидә чоңқур ойланмақта вә шу түпәйли улар өз пикир-мулаһизилирини оттуриға ташлап, бәс-муназиригә чүшүватиду. Истедатлиқ, язғучи алимларниң пикиричә, 500 жилдин буян бизниң мәдәнийитимиз орғуп риважлинишниң орниға, әксичә, образлиқ ейтқанда, Тарим, Тәклимакан қумлириға көмүлгән пети қеливатиду. Шу түпәйли, бу вақит арилиғида миллий мәдәнийитимиз наһайити җошқун һәм йүксәк дәрижидә риважлинип, бир пүтүн зор ойғиниш дәврини бәрпа қилалмай қәлди. Униң үстигә XX-әсирдә зиялилар арисида қелиплашқан аң-сәвийә вә тәпәккүр мәдәнийәт тәрәққиятиниң ички маһийитини түп асастин өзгәртип, униң бара-бара сәлбий түс елишиға зәмин тәйярлиди. Шу сәвәптин зиялий муһитимиз кәскинлишишкә башлиди, ихтилап, қариму-қаршилиқлар көпийип, мәдәний алақилиримиз объектив һәм субъектив сәвәпләр түпәйлидин мурәккәплишип кәтти. Зиддийәтләрниң овҗ елиши шәхсийәтчилик еқиминиң күчийишигә түртүкә болди. Ечинарлиғи, аримизда өзиниң ғеминила қилидиған зиялилиримизниң сани изчил өсүп турғачқа, улар пәйдин-пәй ятлишишқа башлиди, өз ара өчмәнлик, қисас елиш, дүшмәнлик, ялихорлуқ, әризихорлуқ, һәсәтхорлуқ охшаш кесәл, сәлбий илләтләр риқабәтчилик нормилириға айлинип қалди. Болупму зиялилиримизниң чивиндәк бир иш үчүн пилдәк көптирилгән мәдһийигә муһтаҗ болуп қелиши, ақивәттә, яшларға беваситә өз тәсирини йәткүзди. Кәлсә-кәлмәс махташ һәм махтинишларниң түвидә йәнә шу зиялилиримизниң бәлгүлүк бир мәртиви, иҗтимаий статуси, лавазимлиқ муддиаси ятидиған болди. Көпинчә бу хил һадисиләр йошурун түс елип, йеңи қир-шәкиллири билән риважланди, халас. Әпсус, қарға яримайдиған хошамәтчилик шу дәрижидә овҗ алдики, бу хисләт яш зиялиларниң еңини зәйиплаштурди вә мәпкурисини өзгәртти. Әпсус, бу әһвал һеч бир өзгәрмәй давамлишип келиватиду. У ойғақ зиялилиримизғиму сәлбий тәсирини көрситип, уларни өз қайнимиға еливалди. Шундақ бир түркүми пәйда болдики, бәзилири ени кәлсә тәнһәт, калмисә һәсәт билән илим билән башқан зиялиларға чирмақ селип жиқитти. Зиялилиримизниң еңини тамашә қилиш, оюн-күлкә, той-төкүн етиқати каплавалди. Бәзилириниң кечә-күндүз уйқиси кәлмәй, беарам болидиғини – минбәрдә көрүнүп туруш. Бу һаләт бүгүнки күндә баш муддиаға айланди. Биз шундақ мәсқирә бир даванни бесип өттуқки, бир заманда зиялилиримизниң арисида хаинлиқ қилип сетиветиш, яла-тәһмәт билән бир-бирини тутуп бериш әһваллири пат-пат йүз беришкә башлап кәтти. Шу түпәйли нурғунлиған зиялилиримизниң «хәлқдүшмини» дәп қамилип, йоқ қилинди, қуруқ тәһмәтниң қурбаниға айланди. Кейинирәк умумийүзлүк әризә-дава қилиш дәври башланди. Зиялилиримизниң арисида шикайәт қилмиғанлар қалмиди, десәкму болиду. Әризихорлуқ жуқумлуқ кесәл кәби шу дәрижидә күчәйдики, униң шәкли җәмийитимизниң тәбиий қатламлириғиму сиңип, чоңқур йилтиз тартти. Биз маддий һәм мәнивий һесадшилиқниң җиннини, һәр хил қәбиһ усуллар билән бир-биримизни йақтурмидуқ, мәрти кәлсә, үч-тәртимиз бирикәвилип рәқибимизни ашкарә мәсхирилидуқ. Бу хил йүзлиниш мәдәнийәт саһасида зор боран-шапқун апитини әвҗигә кәлтүрүп, қедимдин өсүп, шах тартип кәкирип, шерин мевисини берип келиватқан миллий бәрикитимиз йилтизидин қуруп, қақшалқтишигә зәмин тәйярлиди. Хәлқимизниң зиялилиримизға наразилиғи ойғанди, умут-арманлири бәрбат болди, уларниң паалийитигә болған қизиқиниш совуди. Шундақ қилип журуп, зиялилиримиз еңиға қурут чүшкининиму сәзмәй қалди. Гәрчә, уни давалаш лазимлиғини һәм униң дориси – маарип екәнлигини чүшинип кетәлмидуқ. Миллий-мәдәний ойғинишни умумийүзлүк билимгә интилиш арқилиқ әмәлгә ашурушқа болидиғанлиғини хатиримиздә тутуп туралмидуқ. Әвлатлиримизни өзлүгидин тиришип, билим елишқа үгәтмидуқ. Бу еңимизниң зор зәйипкә учриғанлиғидин дерәк бәрмәсму? Буниңдин бөләк йоқитиш боламду?

Бу умумийүзлүк әһвалниң арқа көрүнүши барму? Яки униң чүшиниксиз йошурун сирлири немидин ибарәт?

Биринчи нөвәттә, биз уйғур җәмийитиниң билимгә интилиш роһиниң жиллар өткәнсири аҗизлишип келиватқанлиғини рошән байқаватимиз. Очуғини ейтқанда, хәлқимизниң билимгә болған ихласи интайин төвән. Умумий билимсизлик җәмийитимизниң һәммә қатламлириға дегидәк сиңип, интайин чоң иҗтимаий мәсилигә айлинип қалди. Буниңға нисбәтән сода-сетиқ, тиҗарәткә болған «еқидә» бәк үстүн. Көпчилигимиз баллилиримизни оқутмаймиз һәм оқутушниму халимаймиз. Ечинишлиқ йери, нурғунлиған яш өсмүрләр коча тәрбийисини елип, чоң болуватиду. Ата-аниларниң билим асасиниң аилидин башлинидиғанлиғини әстимн чиқирипқойғанлиғи нә заман. Коча психикисида өсүп-йетилгән оғул-қизлиримизниң, әлвәттә, еңи бузилиду. Мошундақ аң-сәвийә билән улар нәдин миллә мәнпийити тоғрисида ойлисун? Уңдақлар мәдәний мираслиримизға варислиқ қилалисунму? Ким мундақ шараиттә хәлиқ еһтияҗини қанаәтләндүридиған зиялилиримизниң йетилип чиқишқа кепиллик берәләйду? Бу наһайити аччиқ һәқиқәттур. Әгәр биз буни қорқмай яки һетиқимай иқрар қилалисақ, демәк, биздә техи миллий виждан бар болғини. Һәр һалда, бәзилири хапа болуши мүмкин. Улар «Биздә нә қабилийәтлик, нә талантлиқ язғучи-алимлиримиз бар» - дәп наразилиқ билдүрүши еһтимал. Раст, чоңқур билимгә егә зиялилиримиз йетәрликтәк. Бәзилириниң хелә чоң дәрижидә утуқларға йәткини һәқиқәт һәм аримизда кәң даиридә етирап қилинғанлириму бар. Амма нәқ гәпни қилидиған болсақ, ким хәлқимизниң түп-асасий мәнпийити билән суғирилған билим егиләп, уни шу мәнпийәтниң рояпқа чиқиши үчүн сәрип қилишқа тиришиветипту? Әгәр шундақ билим алған болсақ, у чағда немишкә бүгүнки күндә миллий маарипимиз, әдәбиятимиз һәм мәдәнийәт-мәнавиятимиз чоңқур кризис-боһранға дучар болуп туриду? Немишкә роһимиз, мәнивий чүшәнчилиримиз вә миллий еңимиз зәйип? Демәк, алған билимимиз қанаәтлинәрлик әмәс»! Зиялилиримизниң умумий миллий сапаси хәлқимизни қанаәтләндүрмәйду. Иқтидарлиқ зиялилиримиз өз тизгинини билимсизләргә тутқузуп қойғачқа, миллий еңимиз қаттиқ зәйипләнгән. Раст, уларни маңқурт, чала сават зиялиларға селиштурушниң өзи мәнивий хорлуқ екәнлигини көпчилик һес қилиду. Амма немишкә иқтидарлиқ зиялилиримизда җасарәт йоқ, миллий ғурур кам? Әксичә, улар ташпақиға охшаш, бешини ичигә тиқип туруваалди, әмәлиятта йүз бериватқан кризисқа қарши туруп, тилға аларлиқ күрәш елип бармиди. Көплигән яхши сөзләр қәғәз бетидила яки минбәрләрдила қеливатиду. Мундақ шараиттә қандақ өзгиришләр болсун? Очуғини ейтқанда, көпчилигимизниң алған билими – җан бекиш билими. Биз униң нерисигә кетәлидуқму? Ойлимайватқан болсақ, уни қандақ чүшиниш керәк? Буниң асасий сәвәви немидә?

Раст, биз миллий мәдәнийитимизниң вә маарипимизниң риважлинишини асқақлитип қойдуқ. Бу саһаларниң тәрәққияти пәйдин-пәй алдиға әмәс, арқиға чекинишкә қарап бәт алди. Бу, көрнәклик язғучи Зия Сәмәди тәбири билән ейтсақ, тәғдиригә тәслим болған милләтниң маһкүмлүк психикисидур. Бу хил сезим билән яшиғучи хәлиқниң еңида илаҗисизлиқ һөкүм сүридиғини тәбиий . Мошундақ әһвалда йетилгән зиялиларниң еңиғиму тәбиий һаләттә күйә чүшидиған охшайду. Әвлатлиримизму бу күйидин толуқ қутулалмайдекән.

Бу қандақ күйә, қандақ жуқумлуқ вирус? Һәр қандақ вирусниң нами бар. Буниңчу? Һәққитини ейтсақ, бу вирусниң нами икки үзлүктур. Биз икки үзлүк хислитимиз билән узақ дәвирләр мабайнида яшап келиватимиз. Өз тәғдиригә өзи егә екәнлигигә ишәнмигән милләтниң зиялилири икки үзлүк болмай нәгә барсун?

Умумән алғанда, икки үзлүк – зиялилар еңидики ана қурут, шуңлашқа у тәбиий әһвалда көпийиватиду. Бу мәдәнийитимиз тәрәққиятиниң асқақлишидики түп-асасий сәвәптур! Тәкитләймизки, улуғвар ғайисини йоқатқан милләт, маһийәттә өзиниң һаятлиқ қувитидин айрилған милләттур.

Мошундақ һаләт шәкилләнгән туруғлуқ, хәлқимиз өзиниң парлақ келәчигигә нәдин ишәнсун? Икки үзлүк шараитида яшаватқан зиялилиримиз бүйүк миллий характердики нәмунилиәрни яритолисунму? Күндин-күнгә житимсириған ана тилимизниң шәнини қоғдалисунму? Қосақ ғемиға мутилла милләт, нәдин тарихий мираслирини тәрғибат қилалисун? Бүгүнки зиялилиримиз күндилик турмушниң қурванлири. «Яритишни яраттим, ярилиш өзәңдин» чүшәнчисиниму есидин чиқирип қойғанлар десиму ашуруп ейтқанлиқ әмәс.

Хәлқимизниң ғәпләт уйқисидин ойғинидиған вақитниң аллиқачан кәлгәнлигини убдан чүшинип туриду. Зиялилиримизниң арисида каллисини бир пәйт силкиветип, чоңқур ойлинидиғанларму бар. Улар можутлиғимизниң һәл қилғучи басқучта туруватқанлиғиниму ениқ сезиду. Уни сақлашла әмәс, бәлки асасини күчәйтиш үчүн немә һаҗәт?

Биз уйғурлар алди билән қазақ қериндашлиримизниң һаятида йүз бериватқан зор өзгиришләргә диққәт-нәзәримизни ағдурушимиз лазим. Бүгүнки қазақ зиялилири бир пүтүн миллий ойғиниш дәврини бәрпа қилиш үчүн барлиқ күч-қувитини, әқил-параситини сәрип қиливатиду. Һазирчә улардики миллий муддиа зиялиларниң тил еңини тазилаштур. Очуғини ейтмай мүмкин әмәски, көплигән қазақ зиялилириниң арисидиму еқидилири зәйип болғанлар йетәрлик. Амма еңи вә еқидилири чирип, каллисини пәқәт пул қаплиғанлар очуқ тәнқит астиға елиниватиду. Ойлаймизки, милләт тәғдиригә көйинидиған зиялилар чоқум ғәлибә қазиниду. Чүнки қазақ хәлқиниң мустәқиллиқ роһидики миллий әң-урани күндин-күнгә мәдәний ойғинишқа җиддий йетәкләп, дәвәт қилип туруватиду. Дөләтниң Асасий қануни һәм байриғи хәлиқ ғуририни техиму мустәһкәмләватиду. Әгәрдә қазақ хәлқи җумһурийитимиздә овҗ алған парихорлуқ билән йөләкчиликтин тез қутулидиған болса, у чағда қериндашлиримизниң Мәркизий Азиядә йеңи типтики мәдәнийәт үлгисини яритиши шүбһисиз. Бу миллий ойғинишниң асасидур. Уни иқтидарлиқ қазақ зиялилири убдан чүшиниватиду. Вәзийәт шундақ шәкиллинидиған болса, қазақ хәлқиниң арқисидин башқа түркий тиллиқ хәлиқләрму әгишидиған әһвал тиклиниши еһтимал. Уйғурларму буниңдин истисна әмәс. Тарихий Вәтинимиздә иқтидарлиқ зиялилиримиз мәдәний ойғинишниң ениқ чарә-тәдбирлирини көрүватқанлиғини билимиз. Амма улар, бизниң өйимизчә, өз тәғдиригә өзи егә әмәслиги түпәйли, умумий мәхсәт муддиасиға йетәлиши икки тайин. Қазақстандики муһит, һәқиқәтәнму биз ойлаватқандәк өзгәрсә, у чағда түрк дунияси тарихида үчинчи қетимлиқ зор мәдәний ойғиниш дәври йүз бәргән болиду.

Мәлумки, дәсләпки мәдәний ойғиниш дәври қедимий уйғурларниң паалийити билән зич мунасивәтликтур. Оттура әсирдә түрк дуниясида мисли көрүлмигән мәдәний өзгиришләр йүз берип, бу җәриянға нурғунлиған түрк қәбилилири қатнишип, миңлиған әдипләрни һәм җәмийәт әрбаплирини, илим-пән, әдәбият, сәнъәт намайәндилирини мәдәнийәт мәйданиға елип кәлди. Бүгүнки күндә һәммә түрк тиллиқ хәлиқләр Йүсүп Хас Һаҗип, Махмут Қәшқәрий, Синқу Сәли тутуң, Әхмәт Яссави, Әлишер Наваий, Бабур охшаш бүйүк намайәндиләр билән пәхирлинип, уларниң иҗадий мираслирини чоңқур үгиниватиду.

Әнди иккинчи мәдәний ойғиниш дәври – у һазирқи заман татар хәлқиниң паалийитигә мәнсүп. Бу дуния тарихида җәдитчилик нами билән мәшһур. Татар зиялилири мәдәнийәт саһасиниң һәммә тармақлирини дегидәк риважландуруп, наһайити зор ғалибийәтләргә еришти. Улар йеңи мәрипәтчилик идеясини халисанә турғудин тәрғибат қилип, түрк дуниясиниң тәрәққиятини чапсанлаштурди. Түрк роһидики йеңи театр сәнъитиниң асасини салди.

Бүгүнки таңдиму, умумтүрк дуниясий йәнә шундақ бир ойғиниш басқучида турупту. Ениқки, мундақ ойғиниш дәврини өз әркинлигини толуқ һис қилалайдиған милләтләр бәрпа қилалайду. Қазақстанниң умумий байлиғи бәк нурғун вә илмий-техникилиқ базиси мустәһкәм. Қазақ хәлқиниң Мәркизий Азиядики башқа түрк хәлиқлиригә нисбәтән роһи үстүн һәм өз келәчигигә чоқум ишиниду. Пәқәт шундақ хәлиқ мәдәний ойғиниш дәврини һасил қилалайду, дәп ойлаймиз.

Әнди биз, уйғур зиялилири, мошу аләмшумул өзгиришләрдин өз вақтида хуласә чиқирип, мәдәнийитимизни йеңи мәзмундики басқучқа көтириш үчүн һармай-талмай күрәшишимиз керәк. Бу күрәш хәйрихаһлиқ роһида халисанә болуши шәрт. Мәдәний ойғинишни қандақ миллий идея билән әмәлгә ашурушқа болиду һәм қайси саһа уни тәминләйду? Әлвәттә, у умумийүлүк мәрипәтчилик идеясидур. Бу идея пәқәт маарип саһасидила роялқа чиқалайду. Бәзидә аддий кишиләр, деһан-ишчилар «Биз мәрипәткә, мәдәнийәт тәрәққиятиға қандақ үлүш қошалаймиз?» дәп тиңирқап, иккилиниду. Буниң шәрти аддийла: балини ана тилида оқутуш, миллий гезит вә журналларға муштири болуш һәм әдәбиятни, сәнъәтни сөйүштур. Бу мәдәний риважлиниш җәрияни, бир-биримизни йөләп, көтириш амили, әң асаси можутлиғимизниң шәрти. Бу турғудин елип қариғанда, зиялилиримизға қойилидиған тәләп бәк жуқури. Улар милләткә вападар, хәлиқ мәнпийитигә садақәт-итаәтмән, униң улуғвар ғайиси үчүн җенини пида қилишқа тәйяр болуши лазим. Бу милләтниң өзини өзи тонуп-билишиниң асасий шәртигиму ятиду...

Әмәлиятта, башта ейтилғандәк бүгүнки зиялилиримизниң миллий маарипқа, башқа милләт зиялилириға қариғанда, диққәт-етивари наһайити төвән. Зиялилиримиздики миллий роһ, ғурур суслишиватқанлиқтин, миллий даирә толиму тарийип кетип бариду. Әгәр миллий маарипни тоғра йөнилишкә буравалидиған болсақ, демәк, у милләт сүпитини көтиридиған бирдин-бир амилға айлиниду. Миллий маарипимиз маддий вә мәнивий сәпәрвәрликкила әмәс, бәлки чоң миллий идеягә айлиниши керәк. Зиялилиримиз үчүн миллий ғурур вә виждананиң асасий өлчими ана мәктәп, әлвәттә. Мәрипәтчилик умумхәлиқ нишаниға вә мәнпийитигә айланса, у чағда биз өрләймиз, келәчигимизму парлақ болғуси!

Бүгүнки маарип кризисини йеңиш үчүн зиялилиримиз Абдулла Розибақиев, Исмайил Тайиров, Сопи Зәрват кәби сәясәт вә мәдәнийәт әрбаплириниң миллий маарипимизни риважландуруш үчүн әмәлгә ашурған паалийәтлирини беваситә үгинип, шу йолда меңиши шәрт. Мәлумки тилға елиниватқан атақлиқ намайәндиримиз әң алди билән талантлиқ, қабилийәтлик балиларниң тизимини елип, уларнип алий оқуш орунлириға әвәтип милитимизниң йүксилиши үчүн җенини пида қилған. Уларниң еңи таза еди. Бүгүнки зиялилиримизға охшаш шәхсий ғемини әмәс, бәлки умумхәлиқ мәнпийитини ойлиди вә шу йолда өчмәс из қалдуруп кәтти. Һазирқи зиялилиримизниң бириму мундақ ишни қиливатқини йоқ. Шәһәрдә оқуп, йетилип чиққан зиялиларни демигәнниң өзидә, урушин кейин һәр бир жуттин нәччә йүзлигән алимлар, язғучилар, сәнъәткарлар, дохтурлар рәһбирий хадимлар, көплигән җәмийәт әрбаплири йетилип чиқипту. Амма улар өз йезилиридики иҗтимаий вә мәдәний мәсилиләргә көңүл бөлүватқини йоқ. Ятниң бирә-йерим қабилийәтлик балисини өзиниң балилири билән биллә йетәкләп, алий оқуш орунлириға җәлип қиливатқини йоқ. Шу сәвәптин уйғур йезилиридики мәктәпләр жилдин-жилға осаллишип, житимсирап келиватмақта. Әгәр һәр бир зиялимиз кам дегәндә бирәр қабилийәтлик балиға халисанә ярдимини көрсәткән болса, уйғур җәмийитидә яхши әнъәнә тиклинип, иқтидарлиқ зиялилиримизниң сани вә сапаси һәйран қаларлиқ дәрижидә өсүп кәткән болар еди. Шу чағда биз Абдулла Розибақиев қилған ишларниң давамчиси болаттуқ.

Амал қаңчә, бизниң зиялилиримиз атақлиқ әрбаплиримизниң роһини хуш қилип, қанаәтләндүргидәк иш қилалмиди һәм қилмайватиду.

Хәйрият, бүгүн йәнила кәч әмәстәк. Бар күч-қувитимизни маарипқа салидиған болсақ, йәнила вәзийәтни оңшавалидиғандәк туримиз. Немидин башлаймиз? Һәммә зиялилиримиз, йоқ бир банә-сәвәпләрни издимәй, өз балилирини ана тилимиздики мәктәпкә бериши дәвир тәливидур. Можутлуғимизға хиянәт қилмаймиз десәк, буниңдин бөләк йол йоқ. Әнди муәллимлиримизчу? Улар тәрбийини қандақ бериши керәк?

Биз өсмүрләрниң кичигидинла бирсигә тайинип әмәс, бәлки мустәқил чоң болуши үчүн шараит яритип, үлгә көрситишимиз әқилгә мувапиқтур. Болупму муәллимләр балиниң мустәқил йәткән утуқлирини тоғра баһалап, назарәткә елиши лазим. Бала гедәкчеғидин башлап һеч қачан «Мән содигәр болимән яки бирсиниң ишигидә ишләймән, кавап сатимән, жүк тошуймән», демәйду. Әксичә, бала алим, язғучи, дохтур, учқуч... болимән, дәп арман қилиду, алий оқуш орунлирида билим елишни халайду. Шуңлашқа, һөрмәтлик зиялилар, ата-анилар пәрзәнтлиримизниң сәмимий хаһиш, истәк-туйғулирини өчиривәтмәйли, дегән ой тәшвишкә салиду бизни.

Тәкрарлаймизки, һәммимизниң бешини қошидиған бир идеягә пүткүл милләт тәқаза. У идея – миллий маарип. Худаға миң қатлиқ шүкри, һазирғичә маарип системимиз можут. Әгәр милләт көрки, карван беши болған зиялиларниң һәр бири әң болмиғанда туғулған жутидики мәктәпкә берип, униң можут проблеммилирини һәл қилишқа ат салидекән, у чағда миллитимиз хелә утуқларни қолға кәлтүриду. Уңдақ зиялилиримизни хәлиқ сөйүп қәдирләйду. Бүгүнки таңда миллитимиз әйнә шундақ зиялилиримизға бәкму муһтаж.

Алимҗан Тиливалди,
Филология пәнлириниң
доктори

تارىخىمىزدىكى يارقىن سىمالار

يۇسۇپجان ياسىنوۋ

پۈتۈن ھاياتىنى ئۆز خەلقىنىڭ ئازاتلىقى ئۈچۈن ئىنقىلاب يولىغا بېغىشلىغان ماھىر رازۋېدچىك، پودپولكوۋنىك يۇسۇپجان ياسىنوۋ 1919–يىلى ئۇيغۇرىستاننىڭ سۈيدۈڭ شەھرىدە تىجارەتچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ باللىق ھاياتىنى بورتالادا ئۆتكۈزگەن. كونىچە مەكتەپتە دىنىي بىلىم ئېلىش بىلەن بىللە يېڭىدىن يولغا قويۇلغان پەننىي دەرسلەرگىمۇ قىزىققان ۋە تېزلا خەت ساۋادىنى چىقىرىۋالىدۇ. بۇنىڭدىن سۆيۈنگەن دادىسى تاشكەنت، قازان، ئۇفا قاتارلىق جايلاردا نەشر قىلىنغان دەرسلىك كىتاپ ۋە ھەر خىل ژۇرنال، گېزىتلارنى ئېلىپ بېرىدۇ. كىچىكىدىن زېرەك ۋە تىرىشچان يۇسۇپجان تىرىشىپ كىتاپ ئوقۇيدۇ. ئۇ بورتالادا تولۇقسىز ئوتتۇرا مەلۇماتلىق بولۇش بىلەن بىللە، رۇس تىل يېزىقىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنالايدىغان بولۇپ يېتىلىدۇ.

1936–يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇشقا ئەۋەتىلىدىغانلار ئىمتىھانىدىن ئۆتۈپ، تاشكەنتكە بېرىپ ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ مەمۇرى ھوقۇق فاكولتېتىدا ئوقۇپ، ئەلا نەتىجە بىلەن ئاخىرلاشتۇرۇپ ۋەتەنگە قايتىدۇ. ئۇ 1944–يىلدىن تارتىپ ئىلىدىكى «ئازاتلىق تەشكىلاتى»نىڭ بىر تۈپىغا قوشۇلۇپ سىياسىي پائالىيەت ۋە ئەخباراتچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، تەشكىلاتنى مۇھىم ئەخبارات بىلەن تەمىنلەيدۇ. 1944–يىلى نويابىردا ئۇ سۈيدۈڭدە پارتىزانلارغا قوشۇلۇپ جەڭچى بولىدۇ. بۇ كۈنلەردە مىللىي ئارمىيە غۇلجىنى ئازات قىلغان بولۇپ، نۆۋەتتىكى ۋەزىيە دۈشمەننىڭ جىڭ، شىخولاردىكى ئاساسىي كۈچىنى يوقىتىش ئىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن دۈشمەننىڭ سىرىنى ئېچىش كېرەك ئىدى. دۈشمەن ئارقا سېپىنى رازۋېدكا قىلىش ۋەزىپىسىنى قوماندانلىق شتاب يۇسۇپجانغا تاپشۇرىدۇ. ئۇ تېزلىك بىلەن دۈشمەن ئارقا سېپىگە ئۆتۈپ، ئارشاڭ، بورتالا، جىڭ، شىخو قاتارلىق جايلاردا دۈشمەن ئەھۋالىنى رازۋېدكا قىلىپ، خەرىتىلىك مەلۇمات توپلايدۇ. نەتىجىدە 1945–يىلى سېنتەبىرنىڭ 3–كۈنى جىڭغا 5–كۈنى شىخوغا ھۇجۇم قىلىپ ئىشغال قىلىدۇ. شۇنداقلا يۇسۇپجان بورتالا ناھىيەلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ كادىرى نامىدا ئىچكى رازۋېدكا (تازىلاش) خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. كېيىن مىللىي ئارمىيە قوماندانلىق باش شتابى رازۋېدكا بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولۇپ، غۇلجا مەركىزىي شتاب رازۋېدكا خىزمىتىگە مەسئۇل بولىدۇ. ئاندىن كېيىن ئۇ ئالتاي 3–ئاتلىق پولكىنىڭ پودپولكوۋنىكلىكىگە تايىنلىنىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى شىمالى يۇنۇلۇش قىسىملىرىنىڭ رەھبەرلىكىنى كۈچەيتىش ئىدى. ئۇ ئالتايدا گېنېرال–مايور دەلىلخان بىلەن كوماندىر جەڭچىلىرىنىڭ ئىنتىزامچانلىقىنى كۈچەيتىپ، جەڭگىۋارلىقىنى ئاشۇرۇشقا ياردەم بېرىدۇ. ئۇ خىزمەت داۋامىدا كوماندىر جەڭچىلىرىگە «خەلقئارا ۋەزىيەت ۋە نۆۋەتتىكى مۇھىم مەسىلىلەر» تېمىسىدا سىياسىي دەرس ئۆتىدۇ.

1947–يىلى 3–ئايدا قوماندانلىقنىڭ بۇيرىغى بىلەن بىر مىڭ بەش يۈز كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ ئالتايدىن كۆكتوقاي ناھىيەسىنىڭ ئۇلۇغباي قۇدۇقى دېگەن يېرىگە قاراپ يولغا چىقىدۇ. ئۇلار ئۈچ كۈن جاپالىق يول يۈرۈپ، نىشانغا يېتىپ كېلىدۇ. بۇ قار كۆچكەن پەسىل بولغاچقا ھاۋا سوغۇق، قېلىن تۇمانلىق كۈنلەر ئىدى. ئۇ بەدەلقان بىلەن خەلقنىڭ ھايات ماماتىنى كۆزدە تۇتقان ھالدا ئوسمان بىلەن ئۇرۇش قىلماسلىق، مەسىلىنى تېچ يول بىلەن ھەل قىلىش قارارىغا كېلىپ، قازاقلار ئارىسىدىكى ئابرويلۇق مامبەت، جەنات قاتارلىق تۆرت كىشىنى چاقىرتىپ، ئۇرۇش قىلماسلىق توغرىسىدا كېلىشىم ھاسىل قىلىپ ئىككى تەرەپ ئىمزا قويىدۇ.

لېكىن كېلىشىمگە رىئايە قىلمىغان ئوسمان قىسىملىرى 1947–يىلى 11–ماي كۈنى چاتىر تاش دېگەن جايدا يۇسۇپجان قىسمىغا ھۇجۇم باشلايدۇ. كۆپ ئۆتمەي مىللىي ئارمىيە تەرەپتە ئوق دورا تۈگەيدۇ. ئۆلگەن ۋە يارىلانغانلار كۆپىيىدۇ. ئاخىرى پودپولكوۋنىك يۇسۇپجان قورشاۋنى بۇزۇپ چىقىش قارارىغا كېلىپ بۇيرۇق بېرىدۇ. مىللىي ئارمىي قىسمى ئوسمان قىسىملىرىغا ھۇجۇم قىلىپ مۇھاسىرىنى بۇزۇپ چىقىپ چېكىنىشكە باشلايدۇ. ئۇچقاندەك كېتىۋاتقان ماشىنا چوڭ بىر ياغاچقا تاقىشىپ توختاپ قىلىدۇ. بۇ چاغدا ئوسمان قىسىملىرى قوغلاپ كېلىدۇ. يۇسۇپجان ئاتلىق قىسمىنىڭ تېز چېكىنىشىگە بۇيرۇق قىلىدۇ. ماشىنىدىكى يارىدارلارنى قۇتقۇزۇش يۈزىسىدىن جەڭنى توختىتىشقا بۇيرۇق بېرىدۇ. موشۇ جەڭدە ئېسكادرون كوماندىرى ئابدۇكېرىم ئۇشۇروۋ، شوفېر سۇلتانىلار قۇربان بولىدۇ. يۇسۇپجان ماشىنىدىكى 18 نەپەر يارىدار مىللىي ئارمىيە جەڭچىلىرى بىلەن بىرمۇ بىر كۆرۈشۈپ ئۇلارغا تەسەللىي بېرىدۇ. ئوسمان قىسمىنىڭ قوسەيىن باشچىلىغىدىكى ئوترەدى يۇسۇپجانلارنى ئېلىپ ماڭىدۇ. موشۇ جەريانىدا قارشىلىق قىلغان شەپقەت ھەمشىرىسى رەيھان، ئوسمان ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن ئېتىپ تاشلىنىدۇ.

1947–يىلى 14–ماي كۈنى ئوسماننىڭ 100 دىن ئارتۇق ئەسكىرى يۇسۇپجاننى بەيتىكنىڭ ئوران بۇلاق دېگەن يېرىگە ئېلىپ بارىدۇ. ئەتىسى ئوسمان ئەتراپىدىكى قەبىلە باشلىقلىرى، ھەربىي باشلىقلار بولۇپ 70 تىن ئارتۇق كىشى ئالدىدا يۇسۇپجاننى سوراق قىلىدۇ. ئوسمان:

– سەن نېمە ئۈچۈن بىز بىلەن ئۇرۇش قىلدىڭ؟ –دەيدۇ.

– بۇ ئۇرۇشنى مەن قىلمىدىم، سىز قىلغىزدىڭىز دەيدۇ يۇسۇپجان.

– مەن قانداقچە سېنى ئۇرۇش قىلغۇزدۇم؟

– مۇبادا سىز خەلق تاپشۇرغان ۋالىيلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ، ئالتاي خەلقىغە ئاتا بولغان بولسىڭىز، سىزمۇ تاغ داللاردا يۈرمىگەن بولاتتىڭىز.مەنمۇ بۇ يەرگە كەلمەي، ۋالىي مەھكىمىسى ئالدىدا پوستتا تۇرغان. مىلتىقىمنىڭ ئۇچىنى ئۆز قېرىنداشلىرىمغا قاراتماي، دۈشمەنگە قاراتقان بولاتتىم. ئوسمان ئۇن چىقارماي ئولتۇرغان پېتىچە يۇسۇپجانغا قاراپ تۇرۇپ قالىدۇ. بۇ چاغدا ئوسمانغا مەدەت بەرمەك بولغان رەخىم (ئوسماننىڭ ياردەمچىلىرىدىن)

– سېنى بۇ يەرگە كىم ئەۋەتتى؟– دەيدۇ يۇسۇپجان. ياخشى ئېيتتىڭ، سېنى مېنىڭ بىلەن ئۇرۇش قىلغىلى كىم ئەۋەتتى؟–دەيدۇ. رەخىم كۆرەڭلەپ ئوسماننى كۆرسىتىپ:

– باتۇر ئاكاڭ ئەۋەتتى – دەيدۇ.

يۇسۇپجان: مېنى دەلىلقان ئەۋەتتى. ئەگەر ئىككى باتۇر، ئىككى ۋالى ئۆز ئارا پۈتۈشۈپ قېرىنداشلىق ھاسىل قىلغان بولسا ئىككىمىز ئۇرۇشمىغان بولاتتۇق. ھەر ئىككى تەرەپتىن قېرىنداشلار ئۆلمىگەن بولاتتى.– دەيدۇ.

بۇ چاغدا ئوسمان ئورنىدىن تۇرۇپ:

– بۇ كىشىگە ياخشى قاراڭلار – دەپ چىقىپ كېتىدۇ. مەيداندىكى كىشىلەر باشلىرىنى لىڭشىتىپ يۇسۇپجاننىڭ سۆزىگە قايىل بولغانلىق پوزىتسىيەسىنى بىلدۈرۈشىدۇ. رەخىممۇ بىردىنلا بوشاپ، ئۆزىدە يېڭى بىر تۇيغۇ ھاسىل بولغاندەك بولىدۇ ۋە قاراۋۇللارغا يۇسۇپجاننى ياخشى قاراڭلار دەپ تاپشۇرىدۇ.

يۇسۇپجاننىڭ ئوسمان باشلىق كىشىلەرنى قايىل قىلىشتەك جاسارىتى ئوسمان قىسىملىرى ۋە خەلق ئىچىگە تارقىلىپ يۇسۇپجان ھۆرمەتكە سازاۋەر بولىدۇ.

بەدەلقان باشچىلىغىدىكى مىللىي ئارمىيە جەڭچىلىرى چادىر تاشقا كېلىپ، ئۈچ ئېلىش چېگى ئېلىپ بارىدۇ.

ئوكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن روسسىيەدىن ئالتايغا قېچىپ كېلىپ قاختى–سوختى قىلىپ جان بېقىۋاتقان باندىت ساموئىلوۋ ئوسماننى كۈشكۈرتۈپ يۇسۇپجانغا زىيانكەشلىك قىلىشقا ئۇرۇنىدۇ. لېكىن ئوسمان پوزىتسىيە بىلدۈرمەيدۇ. ئىككىنچى قېتىم سوراقتا ئوسمان ئارىلاشمايدۇ، ساموئىلوۋ ۋە سۈۋ شىلەن ئەۋەتكەن ھەربىي باشقارما باشلىغى يۈي ۋەن قاتارلىقلار قاتنىشىدۇ. بۇ سوراقتا يۇسۇپجان ساموئىلوۋلارنىڭ بىر قانچە ئون يىلدىن بۇيان ئالتايدا قىلغان ئەسكىلىكلىرىنى چۇقۇپ تاشلايدۇ.

1947–يىلى 2–ئىيۇن كۈنى تاشقى موڭغولىيە تەرەپ بەيتىكتە تۇرۇۋاتقان گومىنداڭنىڭ ما شىجۇن روتىسىنىڭ كېتىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. 5–ئىيۇن كۈنى ما شىجۇن روتىسىغا ھۇجۇم قىلىدۇ. بۇ ھۇجۇم شۇ ئاينىڭ 27–كۈنىگىچە داۋاملىشىدۇ. 25–ئىيۇندا موڭغولىيەنىڭ بەيتىككە ئۇچۇپ كىرگەن ئايروپىلانلىرىنىڭ قېتىم سانى كۆپىيىدۇ. گومىنداڭچىلار ۋە ئوسمان قىسىملىرى قېچىشقا تەييارلىنىدۇ. دەل شۇ پەيتتە ساموئىلوۋ ئوسماننىڭ يۇسۇپجانغا قارىغۇچى قاراۋۇللىرىنى يۆتكىتىۋېتىدۇ. ھەممە ساموئىلوۋنىڭ ئەسكەرلىرى يۇسۇپجاننى قاتتىق ھاقارەتلەيدۇ ۋە ئېتىپ تاشلايدۇ. يۇسۇپجاننىڭ ئۆلۈمىدىن ئوسماننىڭ خەۋىرى بار يوقلىغىنى كىشىلەر بىلمىگەن. ئەمما ئۇ كېيىن يۇسۇپجاننىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئاڭلاپ قاتتىق ئۆيغا چۆمگەن ۋە ئۇنى ئىسلام دىنى قائىدىسى بويىچە نامىزىنى ئوقۇپ ئېگىز يار ئۈستىگە دەپنە قىلدۇرغان.

ي. ياسىنوۋنىڭ ۋاپاتى پۈتۈن ئۇيغۇرىستان خەلقىنى، شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنى، مىللىي ئارمىيەنىڭ بارلىق جەڭچى ئوفىتسېرلىرىنى بەكمۇ ئېچىندۇردى. ھەممە مەرھۇم ئۈچۈن ماتەم بىلدۈرۈپ سالىيۇتلار ئاتتى. شت ھۆكۈمىتىنىڭ ئورگانى «ئالغا» گېزىتىدە مەخسۇس ماقالىلار ئېلان قىلىنىپ، خاتىرە كۈنلىرى ئۆتكۈزۈلدى. ئە. قاسىمى قاتارلىق يۇقىرى دەرىجىلىك مەمۇرى – ھەربىي رەھبەرلەر ئۇنىڭ ئائىلىسىدىن ھال سورايدۇ.

تەييارلىغۇچى ش. ئابدۇرېھىم

ئا. ئابدۇللانىڭ «تاشكەنتچىلەر» كىتابى پايدىلىنىلدى

تەزىيە

مىدھەت ئىمىن ئوغلى ئىبراھىموۋ 1940– يىلى 1– ئوكتەبىردە ئۇيغۇرىستاننىڭ سۈيدۈڭ ناھىيەسىدە چارۋىچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان چېغىدا تام گېزىتىغا خەۋەر يېزىشقا باشلىغان. كېيىن «ئىلى گېزىتى»، «شىنجاڭ گېزىتى» لارغا قىسقا خەۋەرلەرنى يازغان.

بۇ ياقىغا ئۆتكەندىن كېيىن ھەر تۈرلۈك ساھالاردا ئىشلەش بىلەن بىللە ئۇزاق ۋاقىت «يېڭى ھايات»، «كوممۇنىزم تۇغى»، ۋە «ئىتتىپاق» گېزىتلىرىنى تارقىتىش ئىشلىرىدا ئالاھىدە كۈچ چىقارغان بولۇپ، گېزىتىمىزنىڭ شتاتتىن تاشقىرى مۇخبىرى بولغان ئىدى.

«ئىتتىپاق» گېزىتى تەھرىراتى گېزىت جانكۆيەرى مىدھەت ئىبراھىموۋنىڭ ۋاپاتى مۇناسىۋىتى بىلەن مەرھۇمنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرگە تەزىيە بىلدۈرىدۇ.

يېقىندا ۋاپات بولغان 1944–1949–يىللاردىكى مىللىي ئازاتلىق ئارمىيەمىز جەڭچىسى – سىدىق ياقۇبجانوۋ 1926– يىلى ئىلى ۋىلايەت تېكەس ناھىيەسىدە تۇغۇلغان. ئۇ، جەنۇبىي فرونتتا مىرزىكۆل ناسىروۋ، ئاسىلخان تۆرە باشچىلىغىدا ئەۋەتىلگەن قىسىم تەركىبىدە ئاقسۇغا بېرىپ خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى جەڭلەرگە ئاكتىۋ قاتناشقان كېيىن شىخو قاتارلىق جايلاردا ھەربىي خىزمەت قىلغان بولۇپ لېيتېنانت دەرىجىسىنى ئالغان ئىدى.

ئۇ، 1963 –يىلى قىرغىزىستانغا كۆچۈپ كېلىپ ئىسسىقكۆل ئوبلاستىدا كېيىن ئالامېدىن رايونى شەرق مەھەللىسىدە ياشىغان. بولۇپ مەسچىت قۇرۇلۇشىغا ھەسسە قوشقان ئىدى.

«ئىتتىپاق» جەمىيىتى ۋە شەرق مەھەللىسىنىڭ ئۇيغۇر جامائىتى مەرھۇمنىڭ ۋاپاتىغا باغلىق ئائىلىسىدىكىلەرگە تەزىيە بىلدۈرىدۇ.

ИТТИПАК

Ред.коллегия:	تەھرىر ھەيئىتى:
Ибрагимов У. К.	ئۇ. ئىبراھىموۋ
Касим М.	م. قاسىم
Махмуди Я.	يا. مەخمۇدى
Турдиева Х. И.	خ. تۇردىيېۋا
Хапизов А. А.	ئا. ھاپىزوۋ

Гл. редактор: Ш.Абдурахимов

مۇھەررىر: ش. ئابدۇرېھىم

Тех. редактор: З. Курбанова

Материалы опубликованные в газете, являются собственностью редакции. Письма, рукописи не рецензируются и не возвращаются. Авторы опубликованных материалов несут ответственность за подбор и точность приведенных фактов. Редакция может публиковать статьи в порядке обсуждения, не разделяя точку зрения автора. Ответственность за содержание статей и рекламы редакция не несет.

گېزىتىمىز سەھىپىلىرىدىكى ماتېرىياللارنىڭ جاۋابكارلىكى مۇئەللىپ ئۈستىدە.

Учредитель:
Общество уйгуров Кыргызской Республики "Иттипак"

ساھىبى: «ئىتتىپاق» جەمىيىتى

Свидетельство о перерегистрация № 682 серия ГРП, номер 000833

Отпечатано в типографии «Учкун»

г. Бишкек, АНК, Дом Дружбы ул. Пушкина, 78. инд:720040
e-mail: ittipak@yahoo.com
62-04-50
66-40-04